

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1194>

Geliş Tarihi: 29.12.2017

Kabul Tarihi: 27.03.2018

ORTAÇAĞ EKONOMİK EKOSİSTEMİNDE YEMEN'İN KONUMLANDIRILMASI

Ahmet N. ÖZDAL*

Öz

Ortaçağ'da üç sacayağına sahip bir Yemen ekonomisi modeli karşımıza çıkmaktadır. Birinci ayak, ülkenin dış dünyaya işlenmemiş olarak pazarladığı mallardan müteşekkildir. Bu malların bir kısmı tarım ve hayvancılık yolu ile üretilirken bazıları da çeşitli yollarla (balıkçılık, toplayıcılık, madencilik vs.) doğadan elde edilir. Yemen ekonomisinin ikinci ayağını ise dışarıya işlenmiş ürün olarak satılan mallar (kılıç, kap-kacak, deri, tekstil vs.) oluşturur. Ülke, bu ürünleri elde etmek için kullandığı hammaddelerin bir kısmını kendi bünyesinden elde ederken önemli bir kısmını da dışarıdan ithal eder. Ekonomideki üçüncü ayak, ülkenin bulunduğu eko-stratejik konumla ilgilidir. Yemen halkı, bu konumun kendilerine sağladığı avantajı iyi kullanır ve mal mübadeleleri, gümrük, taşımacılık faaliyetleriyle paraya dönüştürür. Öte yandan Yemenli tüccarlar geniş bir coğrafyada faaldirler, hatta bazı yerlerde –Afrika Boynuzu, Doğu Afrika sahilleri, Madagaskar Adası– ticari hegemonya oluşturmuşlardır. Tüm bunların dışında, şehirleşmesiyle ve belli bir refah seviyesini yakalamış, lüks yaşamı seven kitleleriyle Yemen, dış dünyadan yaptığı satınalmalar ile de ekonomik ekosisteme katkıda bulunur.

Anahtar Kelimeler: *Yemen, Ortaçağ, Ticaret Tarihi, İktisat Tarihi, Ekonomi.*

Positioning Of Yemen In The Medieval Economic Ecosystem

Abstract

Yemen economy model appeared in the Medieval with its three focal points. First one was composed of the goods the country markets as raw materials to the outside

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarih Bölümü.

World. Some of these goods were produced by means of agriculture and animal husbandry, while others were obtained from nature in various ways (fishing, gathering, mining etc.). The second focal point of Yemen economy was formed from goods (sword, pots and pans, leather, textile, etc.) which were sold to outside World as processed products. The country gathered some of its own raw materials in order to obtain these products, while importing a significant portion of them from the outside. The third focal point in the economy was about the eco-strategic location of the country. The people of Yemen made good use of the advantages that this location gave them and turned their goods into money through good exchanges, customs, and transportation activities. On the other hand, Yemeni merchants were active in a wide geographical area. Even in some places - the Horn of Africa, East African coasts, Madagascar Island – they have created commercial hegemony. Apart from all these, Yemen, with its urbanization and luxury-loving masses that have caught a certain level of prosperity, contributed to the economic ecosystem through purchases made from the outside world.

Keywords: *Yemen, Medieval, Trade History, Economic History, Economy.*

GİRİŞ: ORTAÇAĞ YEMEN İKTİSATININ İÇ DİNAMİKLERİ

Arabistan Yarımadası'nın güneybatısındaki Yemen'in hangi alanları kapsadığı, nelerin bu ülkeye dâhil olduğu hususunda çoğu Ortaçağ yazarı hemfikirdirler. Bu alan, günümüz Yemen Cumhuriyeti ve buna ek olarak bugün Suudi Arabistan'a bağlı olan Asîr bölgesini içine alır. Burası, kuzeydeki Hicaz, Yemame bölgeleri ve doğusundaki Umman tarafından kuşatılır. Kaynak eserler Yemen'i de kabaca iki bölge olarak ele alırlar: Verimli Yemen ve çöllük Hadramut. Makdîsî, verimli Yemen'i de Tihame'nin deniz tarafına düşen kısmı ve dağlık tarafına düşen Necîd kısmı diye ayrıca iki parça halinde ele almıştır.¹ Yine onun ifadesinden, Yemen'in eski dönemlerde Cened, Sana ve Hadramut adıyla üç eyalet halinde yönetildiği anlaşılmaktadır.² Yemen'i bulunduğu yarımada için benzersiz yapan şey, sıradağlar sayesinde iç bölgelere ulaşmayan muson yağmurlarının burayı sulaması, bu sayede ülkenin kıyılarını bir mikroklima haline getirmesidir. Ülke, üç farklı iklim tipini barındırır: iç ve doğu bölgesinde çöl, kıyılarda tropikal, Sana'nın da bulunduğu yüksek platolarda karasal iklim etkileri vardır. Böylece Yemen'in ürün çeşitliliği alabildiğine zenginleşir. Bu ülke, parfümeride, tekstilde, ilaçbilimde vs. kullanılan kendine

¹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, çev. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, İstanbul, 2015, s. 92.

² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 115. Bazı yazarlar, Hadramut'u dâhil etmeksizin, Yemen'i yine 3 bölge olarak incelerler, bkz. Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul, 1950, s. 112-113.

has, endemik bitkilerini tüm İslam ülkelerine gönderirken, tarım ürünlerinin ihtiyaç fazlasını da hususiyetle Hicaz bölgesine gönderir. Yemen'den Mekke ve Medine'ye sevk edilen erzak, Hac mevsiminde hayati öneme haizdir.

Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren tümüyle İslam Devleti'ne bağlanan, Emevîler döneminde de bu bağı koruyan Yemen bölgesi, 750 yılında tabii olduğu Abbasî yönetiminden 9. yüzyıl boyunca gitgide kopmuştur. 9. yüzyıl ile büyük oranda Eyyubî hâkimiyetine girilen 1174 yılları arasında Yemen, bir *tevâifu'l-mülûk / beylikler dönemi* halinde siyasi bölünmüşlük yaşar. Farklı yerlerde kurulan bu irili ufaklı siyasi teşekküller arasında, Ziyâdîler (818-1018 arasında, Zebîd merkezli), Ya'furî Hanedanlığı (847-1001 arasında, merkezi Sana, sonradan Şibam), Necâhî Hanedanlığı (1022-1158 arasında), Süheylî Hanedanlığı (1047-1138 arasında, merkezi Sana, sonradan Jibba), Zurayî Hanedanlığı (1083-1174),³ Hemdanî Hanedanlığı (1098-1174, Süheylîlere bağlı, merkezi Sana), Mehdî Hanedanlığı vardır. Ayrıca 901 yılında ortaya çıkan, bazen güçlenip topraklarını genişletirken bazen de güç kaybederek mevcut otoritenin hâkimiyeti altında varlığını 1962'lere kadar devam ettiren Zeydî İmamlığı da bu siyasi teşekküllerin önemlilerindedir. Bunların yanında Aden ve Şihr limanları, neredeyse mevcut otoritelerden bağımsız kent-devleti denilebilecek bir sistemle yönetilmektedir.⁴

1174 yılında buraya gönderilen Turanşah, kısa süre içerisinde Hemdanî, Mehdî, Zurayî hanedanlıklarına son vererek Yemen'in önemli bir bölümünü Eyyubîler'e bağlar. Sadece kuzeydeki Zeydî İmamları'nın topraklarını ele geçirememiştir. 1229'da ise Yemen'de, 1454 krizine –hükümdarın zamansız ölümü, veba salgını, iç karışıklıklar– kadar devam edecek olan Oğuz kökenli Resûlî Hanedanlığı hüküm sürer.⁵

Yemen'deki bu hanedanlıklardan bazıları, güçlendikleri dönemlerde civar bölgelerin krallıklarına da kendi otoritelerini kabul ettirebilmektedirler. Sözgelimi 10. yüzyıl ortalarında Ziyâdîler'e, Habeş Ülkesi kraliçesi, Somali'deki yerel güç sahipleri ve Dahlak Adası yöneticileri itaat arz edip bağlılıklarını pekiştirecek hediyeler gönderirler.⁶ Yemen'deki hanedanlıklar da

³ Bkz. İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, neşr. Oscar Løfgren, Leiden (E. J. Brill), 1954, s. 121.

⁴ Bkz. Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 104; *Marko Polo Seyahatnamesi*, haz. Filiz Doküman, İstanbul, t.y., II, s. 188. Polo, Şihr'in bağımsız bir sultan tarafından yönetildiğini söyler.

Dediğine göre bu sultan çok serttir ve suçu cezalandırma yöntemleri fazlasıyla ağırdır.

⁵ Cengiz Tomar, "Resûlîler", *DİA*, C: XXXV, İstanbul, 2008, s. 1-2.

⁶ İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2014, s. 33-34.

prensip olarak dönemlerinin en güçlü Müslüman imparatorluğuna tâbi olduklarını bildirirler. Misal olarak bu ülkenin minberlerinde hutbeler, 1000’li yılların arifesinde Büveyhîler adına,⁷ 1100’lü yılların arifesinde ise Selçuklu hükümdarları adına⁸ okunmaktadır. Süheylîler ise hutbelerinde Fatımî halifelerinin isimlerini anarlar. Aynı şekilde Mayıs-1174’e kadar Zengî Atabegleri adına okunan hutbe,⁹ bu tarihten itibaren Eyyubîler adına okunmaya başlar.

Resûlîler gelinceye değin ülkede bu kadar farklı hanedanlığın hüküm sürmesi, kullanılan ölçü birimlerinin ve kesilen sikkelere ait kur değişimlerinin de aşırı biçimde karmaşıklaşmasına neden olur. Bu yüzden Yemen hakkında malumat veren çoğu seyyah, bu ölçü ve kur değerlerine değinmeden geçmez.¹⁰ Sikkelerin farklı farklı ağırlıkları ve dinar-dirhem paritelerindeki oynamalar nedeniyle çapraz kurlar bazen öylesine karmaşıklaşır ki Makdîsî, tüccarların Yemen’de ödemelerini para adedi üzerinden değil de para ağırlığı üzerinden – yani tartarak– yaptıklarını söyler.¹¹ Kaynaklarda verilen kur oranları arasında ulaşamadığımız bazı kayıp halkalar mevcuttur ki bu durum, İbn Hurdazbih, Kudame b. Ca’fer, İbn Havkal ve İbnü’l-Mücâvir’in eserlerinde yer alan vergi geliri verilerini kullanabilmemizi, günümüzle kıyaslama yapabileceğimiz bazı sonuçlar elde etmemizi de engeller.¹²

⁷ Makdîsî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 349, 417, 465.

⁸ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2014, s. 173.

⁹ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, s. 298.

¹⁰ Bkz. İbn Rüste, *el-‘Alaku’n-Nefîse*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992, s. 112. Hudûdu’l-Âlem’de de bazı değerler verilir. Mesela Sana’nın 8 Dirhemi 1 Dirheme tekabül ederken, Zebîd’in 12 Dirhemi = 1 Dirhemdir, *Hudûdu’l-Âlem*, haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı, İstanbul, 2008, s. 106. İbnü’l-Mücâvir, 11 Mısır Dinarının yaklaşık olarak 50 Melikî Dinara denk geldiğini söyler. Dediğine göre Melikî Dinarlar Süheylî Hanedanlığı döneminde tedavüle sürülmüştür ve 12 - 13. yüzyıllarda bile ticari işlemler için kullanılmaktadır, İbnü’l-Mücâvir, *Târihü’l-Mustabsır*, s. 138, 145.

¹¹ Makdîsî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 110. Bu durumda, Yemen’de basılan sikkelerin en azından ayarlarının sağlam olduğunu, içeriklerinin katışıksız değerli metalden oluştuğunu düşünebiliriz.

¹² Mesela İbn Havkal’ın Ziyâdî Hanedanlığı’na ait gelir beyanları, mahalli bir Ortaçağ İslam devletinin yıllık bütçesini oluşturabilmemizi sağlamaya çok yakın görünür, İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, s. 33-34. Oysa ölçü olarak verilen Asîr Dinarı ve Dirheminin Ortadoğu’daki muadillerini bilmediğimiz için, ayrıca yazarımız vergiye tâbi başka işletmelere (tabakhane, hamam vs. gibi) ait bilgileri sunmadığı için, bu kıymetli bilgileri sağlıklı biçimde değerlendiremiyoruz.

Makdîsî, 10. yy. Yemen'inde mezheplerin dağılımı haritasını ortaya koymaya çalışır. Buna göre Sana ve Sa'da'nın çoğu Hanefî'dir. Zaten Sana ve Tihame kıyısı bölgeleri Sünnî'dir. Tihame'de Mâlikîler de bulunur. Sa'da'nın kalanı Şîî'dir ve az sayıda Mutezile mensubunu da barındırır. Kırsal Sana'da bir miktar Hâricî ve başka heretik gruplar da bulunur.¹³ Böylece, günümüz Yemen'inde hâkim Sünnî mezhep olan Şafîîliğin buraya Eyyubîler ve Resûlîler tarafından getirilip yayıldığı anlaşılır. Yemen söz konusu olduğunda, mezhepler önemlidir. Çünkü hukuk sisteminde takip edilecek usulü belirler. Ayrıca ülkenin savaştan hanedanlıklar dönemindeki çatışma amillerinden birisi, Sünnî veya Şîî-Zeydî mezhebine olan mensubiyettir. Ülkede Yahudiler ve daha az sayıda Hristiyan Araplar da bulunur. Ancak din orijinli bir çatışma söz konusu değildir. Doğu Yemen'de bazı Yahudi kabileleri, başka bazı Arap kabileleriyle birlikte yol kesicilik yapmaktadırlar.¹⁴ Şehirlerde yaşayan Yahudilerse genellikle küçük süs aletleri üreten zanaatkârlar olarak karşımıza çıkarlar.¹⁵ Aden'deki *Hafadu'l-Yahud* (Yahudi Mahallesi) ise, uluslararası ticaret yapan Yahudilere ait bir koloni-mahalledir.¹⁶ Şunu belirtmekte de fayda vardır ki Yemen'de, bu şekilde ticaretle uğraşan pek çok tüccar içerisinde Yahudiler, sadece küçük bir grubu temsil etmektedirler ve ticaret çok büyük oranda Müslümanların elindedir.¹⁷

Esasında Ortaçağ Yemen'inde, örtülü / adı konulmamış bir kast sistemi vardır. Kastın en üst kısmını antik çağlardan beri bu ülkede kurulmuş krallıkların soyundan gelen, doğuştan aristokrat bir kesim oluşturur.¹⁸ Sonraki kasti, şehirde yaşayan hukukçular, âlimler ve tüccarlar oluşturur. Hatta çoğu zaman hukukçu / fıkıh âlimi olmak ve ticaretle uğraşmak meşgaleleri aynı anda yapılır. Sana'da, dükkânında oturmuş, müşteri beklerken dini kitapları da mütalaa eden bir Müslüman tüccara rastlamak oldukça olağan bir durumdur.¹⁹

¹³ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 107.

¹⁴ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 112-113; Tuledalı Benjamin, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001, s. 71.

¹⁵ S. D. Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, çev. Nuh Arslantaş - E. Buket Sağlam, İstanbul, 2011, s. 255-256.

¹⁶ Robert B. Serjeant, "The Ports of Aden and Shihir", *Studies in Arabian History and Civilisation*, London, 1981, s. 211.

¹⁷ Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 73-74.

¹⁸ Eski zamanlarda bu Yemen hükümdarlarına *tubba* denilmekteydi, Bîrûnî, *Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kuruni'l-Hâniye*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2011, s. 147. İbn Rüste, Sana'da bu şekilde bir soydan gelen, cesaretleri, asillikleri, zenginlikleri ve cömertlikleriyle nam salmış seçkin bir kast olduğundan bahseder, İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 112.

¹⁹ Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 140.

Bunun altında, şehirliler ve birbirleriyle mücadeleden hiç geri durmayan göçebe kabilelerin kastları bulunur. En alttaki kastı ise, köleler, köle-kökenliler, aşırı yoksullar ve kabilesinden dışlanmış olanlar oluşturmaktadır. Aşiretler / kabileler, Yemen'in sosyal, iktisadi, hatta siyasi durumunu belirleyen en önemli iç dinamiği oluştururlar. Savaşlar, görünüşte falan hanedan ile filan hanedan arasında yahut Sünnîlerle Zeydîler arasında cereyan eder. Gerçekte ise savaşanlar, çoğunlukla rakip kabilelerdir. Çoğu kabilenin tüm üyeleri aynı mezheptendirler. Mesela Aden'deki Benî Karam, günümüz İbb şehri civarındaki Süheylî ile Sana eyaleti civarında yaşayan Haşîd, Bakîl kabileleri Şîî'dirler. Bu kabileler illa birbirleriyle çatışır diye bir durum da mevzubahis değildir. Bazen bir ya da birkaç kabile bir olup mevcut siyasi iktidara başkaldırı da bulunabilirler. Yemen'in günlük yaşamında kabile mensubiyeti çok şey ifade etmektedir. Benî Havlân gibi, uzun süreler öncesinde göçebeliği bırakmış, tüm üyeleriyle verimli arazilerdeki üretken çiftçilere dönüşmüş kabileler bulunmaktadır. Hemdân Kabilesi üyelerinin bir kısmı gümüş madeni işletmeciliğinde ihtisaslaşmıştır. Kervan ticaretinde ustalaşmış kabileler vardır. Rubu'l-Hâlî Çölü'nün sahillerinde, Asîr'de ve Necran çevresinde yaşayan, haramilik faaliyetleriyle ekonomi sistemine zarar veren, bölgeyi anarşik hale getiren kabileler de vardır.²⁰ Güney Hadramut'ta ve Şihr bölgesinde yaşayan el-Mehre Kabilesi, hem deve yetiştiriciliği hem de amber toplayıcılığı ve balıkçılık yaparak ekonomik sisteme katkıda bulunurlar. Becîle, Zehrân ve Gâmid kabileleri ise, Yemen-Mekke arasındaki gıda tedarikçileri haline dönüşmüşlerdir.²¹

Yemen'in şehir çarşıları ile gündelik yaşamına dair kaynaklardan edindiğimiz bilgiler de, ülkenin iktisadi durumu ve insanların ekonomiyi ilgilendiren tercihleri hakkında fikir sahibi olmamızı kolaylaştırır niteliktedir. Zebîd şehri, binalarıyla, tuğladan inşa edilmiş konforlu evleriyle göz alıcıdır ve 'Yemen'in Bağdat'ı' diye tanınır. Ama yaşamın pahalı olduğu bir kenttir.²² Aden, tam bir ticaret mıntıkasıdır.²³ Makdîsî tarafından Yemen'in limanı, Mağrib'in tahıl deposu, Çin'e açılan kapı ve ticaret malları antreposu diye

²⁰ Bkz. *Hudûdu'l-Âlem*, s.106; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 112-113.

²¹ İbn Cübeyr, *Rihletü'l-Kinani*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2008, s. 91-92; İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004, I, s. 229-230.

²² Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 103-104.

²³ Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, nşr. M. Reinaud - Baron M. Guckin, Paris, 1840, s. 93.

tanımlanan şehir,²⁴ müreffeh durumunu gitgide arttırmaktadır. Öylesine kazanç fırsatlarıyla doludur ki, işini bilen bir girişimci bu şehirde 1000 Dirhem olan sermayesini kısa sürede 1000 Dinara yükseltebilir.²⁵ Şehirde Hindu tüccarlara, Yahudi tüccarlara ait mahalleler vardır. Tüccarları içerisinde önemli oranda Fars asıllı olanlar da bulunur.²⁶ Sa'da şehriyse ciddi bir Basralı tüccar diasporasını içinde barındırır.²⁷ Sana, ekmeği kaliteli, meyvesi bol, pazarları mallarla dolu ve genel anlamda fiyatların düşük olduğu bir şehirdir.²⁸ Güney Arabistan'daki en mamur, bereketli, kalabalık şehirdir. Şehrin ana bulvarının her iki yakasında sıralanmış muhteşem görümlü, süslü köşkerin hemen hepsi dabakhane işletmecilerine ve deri tüccarlarına aittirler. Bu köşkerler, kesme taş ve pişmiş tuğla kullanılarak yapılmış, dış cepheleri kireç sıva ile kaplanmıştır. Her bir köşkün kendi su sarnıcı bulunmaktadır.²⁹ Çarşıları da görkemlidir, bazı kısımları sadece takı satan veya çalgı aletleri satan dükkânlara hasredilmiştir.³⁰

Yeme-içme ve giyim alışkanlıkları şehirden şehre farklılıklar arz edebilir. Sana'da sığır eti ve koyun eti aynı fiyattır ve Yemenliler genel olarak sığır etini koyununkine tercih ederler.³¹ 10. yüzyılda, Sana'da kadın giysileri çoğunlukla ipektendir.³² Mehcer halkı, geleneksel *izar* ve *çadûr* (peştemalden giyecek) giyerken, Serîr halkı da *izar* ve *ridâ* giymeyi tercih ederler.³³ Muha'da sadece tek parça elbise (entari) giyilir, ayrıca bir içlik giymek ayıp karşılanır.³⁴ Çöl bedevileri yünlü elbiseler giyseler de Makdîsî Yemenlilerin genel anlamda pamuklu elbiseleri ve deri sandaletleri tercih ettiklerini söyler.³⁵

Bazı şehirlerin enteresan uygulamaları vardır. Mesela Sana'da gece, şehir yönetimi davul çaldığı andan itibaren sokağa çıkmak yasaktır.³⁶ Böyle yasaklar,

²⁴ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 104.

²⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 108.

²⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 107.

²⁷ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 106; Kudame b. Cafer, *Kitâbu'l-Harâc ve Sinaatü'l-Kitâbe*, thk. Muhammed H. Zebidi, Bağdat (İntişaratu Dâru'r-reşîd), 1981, s. 83.

²⁸ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 104.

²⁹ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 109-110.

³⁰ Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 95; İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 111.

³¹ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 112; Adam Mez, *İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2014, s. 509.

³² İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 113.

³³ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 107.

³⁴ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 110.

³⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 106.

³⁶ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 113.

çok yüksek olan suç oranını azaltmaya yönelik olabileceği gibi kaçakçılığı önlemekle de ilgili olabilir. Gümrük vergi tarifelerinin özenle hazırlanmış olduğu Aden’de teftişler de çok sıklıdır.³⁷ Oysa Galafika sahil şeridinde hem kontroller sıkı değildir hem de gümrük vergileri buralarda düşüktür.³⁸

Yemen için örneğine az rastlansa da, bazı dönemlerde, en azından ticaret vergilerinin bir kısmının iptal edildiği vakidir. 1223-1227 tarihleri arasında böyle bir uygulamayla karşılaşılır.³⁹ Lakin sebebinin ticari teşvikle ilgili olup olmadığı meselesi açık değildir. Bazı Yemen yöneticilerinin, ellerindeki siyasi-askeri erki haksız biçimde lehlerine kullanarak ticaret işine giriştiklerini de gözlemliyoruz. Yönetimleri, genellikle pazardaki bir ürünü (karabiber veya bakır gibi) kendilerinin belirledikleri fiyatla –işin bu kısmında haksız müdahale var– satın alarak tamamıyla piyasadan çekmek, sonra daha yüksek bir fiyatla Karimî tüccarlara ya da başka yabancı toptancı tüccarlara satmak şeklindedir. Bu yollara tevessül edenlerden birisi, ülkeyi Eyyubîler adına yöneten Tuğtekin’dir. Çok sert ve baskıcı bir melik olarak tanınan Tuğtekin, söylenilenlere göre bu yol ile oluşturduğu serveti değirmen taşı şeklinde döktürdüğü külçe altınlar olarak muhafaza edermiş.⁴⁰ Benzeri bir uygulamayı Resûlî Hanedanı’ndan İbn Alî Nureddîn de dener.⁴¹ Her iki hükümdar da, haklarında bilgi veren müelliflerce kınanmışlardır.

DOĞAL KAYNAKLAR

Yemen’de çıkarılan değerli, yarı-değerli taşlar arasında en çok bilineni akikdir.⁴² Akikin çıkarıldığı başlıca yerler, Sana, Zimar, Gamdan şehirlerinin yakınlarındaki madenler, Cebel-i Şibam (Sana ile Zebîd arasındaki bir dağ) bölgesi⁴³ ve kıyıdaki bazı yerlerdir.⁴⁴ İbnü’l-Fakih, Gamdan mıntıkasından

³⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 114; İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 128, 138-139.

³⁸ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 114. Galafika'nın bu yönüyle kaçakçılar için ideal bir yer olabileceği akla gelebilir. Kızıldeniz sahilindeki bu liman, Aden Limanı'nın sahip olduğu her türlü işlevsellikten uzaktır.

³⁹ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 99.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça ve diğ., İstanbul, 2008, X, s. 15; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 325.

⁴¹ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 147-148.

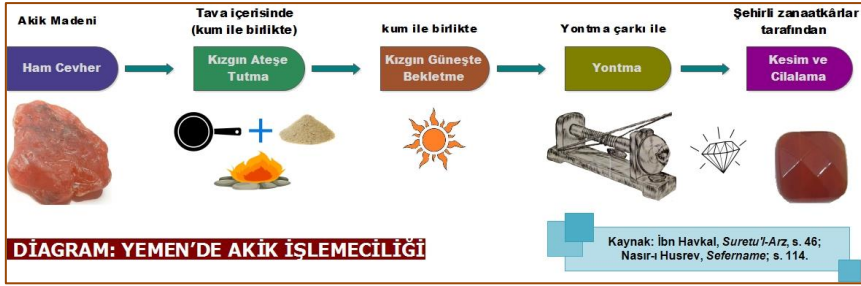
⁴² Bkz. Câhız, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, çev. M. Mahfuz Söylemez, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, s. 305-331, Ankara, 2001, s. 321; Gırnatî, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb*, haz. Fatih Sabuncu, İstanbul, 2011, s. 103.

⁴³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 46; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 114; Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara, 2001, s. 97.

Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması

çıkarılan akikin esasında Sana'dan çıkarılana kıyasla daha iyi bir tür olduğunu söyler.⁴⁵ Cahız ise, Yemen akikin en makbullenin çizgili / damarlı olanları olduğunu söyleyerek, akik fiyatlarının, değerine saflığına ve parlaklığına bağlı olarak değişim gösterdiğine dikkat çekmektedir.⁴⁶ Diğer taraftan akik taşı, yüzyıllar bazında dikkate alındığında sert bir değer kaybı yaşamıştır. 1200'lü yılların hemen öncesinde gerçekleşen fiyat düşüşünün sebebi hususunda Yâkut el-Hamevî tarafından aydınlatılıyor. el-Hamevî, eski dönemlerden beridir Yemen'in yerel yönetimlerince akik madenlerinin kontrollü biçimde ve sınırlı üretim izniyle çalıştırıldığından bahsetmektedir. Böylece akik, asırlar boyunca yüksek fiyatlı ve değerli bir taş olarak tanınır. Ancak sonraki dönemlerde maden işletmeciliğine talip olan herkese bu izin vermeye başlanınca akik üretiminde bir patlama yaşanır, bu taştan artık gündelik eşyalar bile yapılmaya başlanır. Akik, eski namını kaybeder, aleladeleşir, artık yarı-değerli bir taş olarak benimsenir ve fiyatı düşer.⁴⁷ Bu taşın çıkarılmasında izlenecek prosedür de Ortaçağ'daki diğer değerli madenlerin işletmeciliğine benzemektedir.⁴⁸ Girişimci, arama yapacağı alandan bir miktar araziyi satın alır⁴⁹ ve ekibiyle birlikte işe girişir. Madeni ham cevher olarak elde etmek ile onu işlemek, sonrasında bir yüzük taşına yahut süs objesine dönüştürmek ayrı ayrı ellerde gerçekleşir.

⁴⁴ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana fi't-Tib*, çev. Esin Kâhya, Ankara, 2011, s. 269.

⁴⁵ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Bıldân*, thk. Yusuf Hâdi, Beirut (Âlemü'l-Kütüb), 1996, s. 35.

⁴⁶ Cahız, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, s. 311.

⁴⁷ Yâkut el-Hamevî, *Mücemü'l-Buldân*, thk. Ferîd Abdulazîz Cundî, Beirut (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye), t.y., I, s. 557; ed-Dîmaşkî, *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*, çev. Abdulhalık Bakır, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler* – 1 içerisinde), Ankara, 2008, s. 489.

⁴⁸ Bkz. Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları – Bir Taslak", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: I, S: I, s. 73-95, İstanbul, Bahar-2014, s. 81-82.

⁴⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 112.

Yekpare, büyük akiklerden krallar ve soylular için kılıç, bıçak kabzası, kâse vs. yapıyordu.⁵⁰ Çıkarılan ham cevherin bir kısmı ise işlenmemiş bir halde Basra'ya gönderiliyordu.⁵¹

Yemen'de çıkarılan diğer değerli ve yarı-değerli taşlar arasında *ceze'* (balgamtaşı / onyx),⁵² yine Şiham Dağı'ndan çıkarılan *cemest* taşı (ametist)⁵³ ile *bakraniyye* ve *savaniyye* türünde yüzük kaşlarına dönüştürülen iki çok kıymetli mücevher taşı⁵⁴ vardı. Kesimi iyi yapılmış *savaniyye* türü bir yüzük taşı 100 Dinardan pahalya alıcı bulabiliyordu.

Buzurg b. Şehriyâr, Yemen'deki bir dağdan sızan ve toprağa ulaşınca kristalize olarak değerli bir şapa dönüşen sudan bahsetmektedir.⁵⁵ Hakikaten de Yemen şapı, Ortaçağ boyunca önemini korumuş, hatta Anadolu'daki şap madenlerinin işletilmeye başlandığı 13. yüzyıldan sonra bile –değeri düşen Mısır şapının aksine– kaliteli olarak addedilmiş, değerini kaybetmemişti. Ancak çıkarılan şapın önemli bir kısmı, tabakalama malzemesi olarak Sa'da ve Necran'ın deri atölyelerine dağıtılıyordu. Diğer bölümü Sana şehrinde depolanıyor,⁵⁶ oradan Mısır'a götürülerek İskenderiye üzerinden Akdeniz ticaret havzasına aktarılıyordu. Yemen'deki ekonomik bağlamda kayda değer bir başka maden alanı Huzeyl bölgesindeydi. Bu madenden gümüş ve sarı bakır alaşımli cevher çıkarılmaktaydı.⁵⁷ Ayrıca 10. ve 11. yüzyıllarda İslam coğrafyasındaki en kaliteli talk, Yemen'de çıkarılıyordu.⁵⁸

Bu ülkede kendiliğinden yetişen ve kerestesinden yararlanılan ağaçlar arasında *armal*, *habb ez-zilem*, magrık, Arap akasyası, sedir ve sığla ağaçları bulunuyordu. Tihame Dağları'nda yetişen, düzgün dallara sahip, kerestesi kırmızı, sert, güçlü ve lifli yapıdaki *habb ez-zilem* ağacından Araplarca hem kap-kacak, ok ve benzeri aletler yapılıyor hem de kaliteli bir sicim / organ imal

⁵⁰ Mez, *İslam'ın Rönesansı*, s. 500; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 114.

⁵¹ Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 98.

⁵² İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2015, s. 29; A. Grohmann, "Yemen", *MEB İA*, C: XIII, s. 372-373, Eskişehir, 2001, s. 372.

⁵³ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 46.

⁵⁴ İbn Ruste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 112.

⁵⁵ Buzurg b. Şehriyâr Râmhürmüzî, *'Acâibü'l-Hind*, çev. Can Ceylan, İstanbul, 2009, s. 132.

⁵⁶ A. Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 346.

⁵⁷ A. Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 126.

⁵⁸ Birûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 253.

ediliyordu; ayrıca bazı türlerinin meyvesi de yenilebiliyordu.⁵⁹ Bahsedilen sicim, Arap Yarımadası'nda kova ipi olarak kullanıldığı gibi Hint Okyanusu'nda işleyen celbe / dhow tipi gemilerin inşasında da kullanılıyordu.⁶⁰ Magrık ağacı kerestesi de kap-kacak yapımında kullanılmaktaydı.⁶¹ Yemen'in derin vadileriyle dağ eteklerinde yetişen *şakab* (*Opuntia Ficus-India*) ağacının kerestesi parlatıldığında göz alıcı sarı veya kırmızıya çalan bir renk alıyordu. Bu kereste de yay gövdesi, ok, oyun zarı, kap-kacak yapımında kullanılmaktaydı. Ayrıca küçük, siyah, tatlı meyvesi hem taze olarak hem kurutulmak suretiyle kuruyemiş olarak tüketilebilirdi.⁶² *Armal* adıyla bilinen bir başka ağaca ait kereste, tarçına benzer görünümüne sahip, kokulu ve tadı aromalıydı. Değerli addediliyordu, Yakınoğu ve Horasan bölgesinin tüm iplik tezgâhları bu keresteden yapılıyordu.⁶³

13. yüzyılda ormanlardan elde edilen kerestenin hazırlanmasından ve şehirdeki marangoz atölyelerine satışından sorumlu resmi bir kurum (*dîvân*) vardı.⁶⁴ Marangozlar, yukarıda adı geçen alet-edevat haricinde tüm Arabistan Yarımadası'na satışı gerçekleşen meşhur *mahâraları* (deve-üstü tahtirevan) da imal ediyorlardı. Tek veya çift kişilik olarak yapılan, gerek oturma ve yaslanma kısmı gerekse gölgeliği ve tutma kolları ile yolcunun konforu düşünülerek dizayn edilmiş⁶⁵ bu *mahâraların* yapımında kullanılan tüm malzemeler –kereste, organ, deri vs.– de Yemen menşeliydi.

Yemen'in aşılması zor alanlardaki sahipsiz ormanlarında ayrıca limon, muz, turunç, narenciye, mürrüsafi, demirhindi, palmiye, sidr, manşam gibi meyve ağaçları da bulunuyordu. Bu bölgelerde ulaşılarak toplanan meyveler de ticarete konu oluyordu. Yemen, 12. yüzyılda İslam dünyasına muz ihraç

⁵⁹ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 438; A. Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", *Bellefen*, C: LXV. S. 75-160, Ankara, Nisan – 2001, s. 103.

⁶⁰ Bakır, "Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", s. 143.

⁶¹ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Bıldân*, s. 35.

⁶² Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 422. Günümüzde Yemenlilerce *şavki* diye adlandırılan bu ağaç türü, hint inciri olarak bildiğimiz meyveyi veren ağaçtır. Ağacın yaprakları kaktüsü andırır. Meyvesi (hint inciri), bağırsak çalıştırıcı özelliği ile bilinir ve C vitamini deposudur.

⁶³ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 52.

⁶⁴ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabır*, s. 62. Ne kefe (veya çuval) ağırlığı / ebadı hususunda ne de bahsedilen dönemdeki dinarın mahiyeti (ağırlığı, saflığı, Yakınoğu'da kullanılan dinarlarla değer eşitliği) hususunda kesin bir veriye ulaşamadık, ancak metinde bahsedilen resmi kurumun 1 kefe / çuval tahtayı 2 Dinar'a sattığı bilgisi geçmektedir.

⁶⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü'l-Kinani*, s. 39.

ediyordu.⁶⁶ Manşam ağacından elde edilen sarımsı beyaz renkli ve güzel kokulu meyveler (tropikal Yemen fıncığı) Mekke ve Medine'ye gönderilmekteydi.⁶⁷ Yemenlilerin *sidru'l-abah* (zizyphus jujuba / Yemen hünnabı) dedikleri ağaçtan toplanılan meyveler yemiş olarak tüketiliyordu ve tohumları da tıbbi amaçla kullanılıyordu. Sidr ağacının en iyi cinsi *hacar* idi, bu ağaç yabancı olarak yetiştiği gibi kraliyet bahçelerinde de özel olarak yetiştirilirdi.⁶⁸ Yabancı olarak yetişen ve farmakolojide kullanılan bir diğer ağaç ise *bunk* (Arap akasyası / Acacia Arabica) idi. Günümüzde soğuk algınlığı, bronşit, ishal, dizanteri, kanama ağrıları tedavisinde kullanılmakta olan bu bitkinin tıbbi özellikleri Ortaçağ'da da bilinmekteydi.⁶⁹ *Aşnah* (Parmelia Perlata), Cidde-Yemen arasındaki sahilin taşlık yerlerinde yetişen çiçekli bir likensi / mantarsıdır. Sert iltihapları giderme, kas sıkılaştırma, bağırsak yumuşatıcı ve kabız yapıcı etkileri tabiplerce tespit edilmişti ve ilaç yapımında kullanılmak üzere⁷⁰ ticarete dâhil ediliyordu. *Azfaru't-tıbb* ise Aden-Cidde arası sahillerde toplanılan bir yumuşakçaydı. Hindistan'dan çokça talep gören ve buraya ihracatı yapılan bu kabuklu yumuşakça, hem ilaç terkiplerinde hem de parfümeri alanında –tütsü hammaddesi olarak– yerini alıyordu.⁷¹

Sukkar (manna / kudret helvası), Yemen'de 'uşer ağacı ve benzeri dikenli çalılıkların üzerinden toplanılan, nasıl oluştuğu hakkında ilginç söylentilere sahip, gıda olarak tüketildiği gibi tıbbi kullanımı da olan, şekerli bir maddeydi. Kalıplar haline getirilerek satışa sunulurdu.⁷² Günümüzde, bu maddenin aslında bazı ağaç türlerinin ince dallarındaki kılcal boşluklardan çıktığında hava ile temas ederek pamuk şekeri görünümünde katılaştıran tatlı bir reçine türü olduğu düşünülmektedir. Ortaçağ'da ise insanlar bunun –tıpkı

---

⁶⁶ Gırnatî, *Tuhfetu'l-Elbâb*, s. 105. Muz, Sana, Zebîd şehirleri ile Cennet Vadisi mıntkasında yetişiyordu, el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, haz. D. H. Müller, ed. Fuat Sezgin, (*İslamic Geography* içerisinde), Frankfurt, 1993, s. 76.

⁶⁷ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 342.

⁶⁸ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 208-209.

⁶⁹ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 122-123.

⁷⁰ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 67.

⁷¹ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 74-75.

⁷² Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 216; el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 200.

Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen *menne* gibi- belli zamanlarda gökyüzünden yağdığına inanmaktaydılar.⁷³

Güney Arabistan'da, yine ağaç reçinesi olarak toplanılan bir başka madde vardı ki, çok pahalı olmasıyla biliniyor ve geniş çapta ticareti yapılıyordu: Günlük. Günlük ağacı (*luban*), sadece Umman'daki Hasik ile Yemen-Umman arasındaki Haric arasında bulunan 150 fersahlık alanın vadilerinde, nehir yataklarında kendiliğinden yetişiyordu. Endemikti, tohumuz ve bodur bir ağaçtı.⁷⁴ Bundan *luban* (Arap günlükü) elde ediliyordu. Yine Şihr ve Umman arasındaki alanlarda yetişen bir diğer günlük ağacı türünden, biraz daha ucuz olan *kavr* (yalancı akgünlük) elde ediliyordu.⁷⁵ Somali'de toplanılan ve buradan Aden'e getirilen *aslî* (Somali günlükü) ise en pahalı tür idi ve fiyatı *luban*'ın iki misliydi. *Luban*'ın bir kısmı, *kavr* ve *aslî*, Aden'e getirilir, burada paketlenerek dünyanın her yerine ihraç edilirdi.⁷⁶ Bu üç günlük türü, minimal diyemeyeceğimiz koku farklılıklarına sahiptirler. Yani aslında üç farklı parfüm hammaddesi söz konusudur. *Darv* veya *zaruv* (sıvı günlük / Liquidambar Orientalis) ise sığla ağacı zamkına verilen isimdi. Sığla ağacı, vadilik Barakaş ve Hılan'da bol miktarda yetişiyordu. Yaprakları, kalpte oluşan liflenme (fibrilasyon) tedavisinde kullanılan merhem ana etken maddesiydi.⁷⁷ Bu ağacın tıpta kullanım alanı oldukça genişti. Antiseptik ve yara iyileştirici özellikleri biliniyordu; ağız iltihabı, nezle, grip tedavilerinde ve kusturucu olarak kullanılmaktaydı.⁷⁸ Sığla ağacının yağı sabitleyici -kokunun uçmasını engelleyici- özelliği ile parfümeri sanayinin vazgeçilmezi olduğu gibi, reçinesi (*darv / zaruv*) de kendine has kokusuyla yine parfüm yapımında kullanılıyordu. Bu reçine Yemen'de toplanır, ham haliyle Mekke'ye gönderilirdi. Mekke'de öğütülerek pudra haline getirilir ve hususiyetle kadın parfümü bileşiklerine dâhil edilirdi.⁷⁹

Çok önemli bir parfüm hammaddesi olan amber, iki farklı şekilde elde edilebiliyordu. İspirmeçetlerin karnında oluşan bir madde olan ve oluşum

---

⁷³ Kur'an-ı Kerim'de *menne* kelimesi, Sina Çölü'ndeki Hz. Musa kavmi ile alakalı olarak, üç yerde geçmektedir. Bkz. Bakara Süresi, 57. Ayet; Araf Süresi, 160. Ayet; Taha Süresi, 80. Ayet.

⁷⁴ Buzurg b. Şehriyâr, *'Acâibü'l-Hind*, s. 132.

⁷⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 107; Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s.314.

⁷⁶ Nihal Ş. Utku, *Kızıldeniz - Çöl, Gemi ve Tacir*, İstanbul, 2012, s. 319.

⁷⁷ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 246.

⁷⁸ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 245.

⁷⁹ Kazvîni, *Acâibu'l-Mahlûkât ve Garâibu'l-Mevcûdâd*, Beirut (Dârü'ş-Şarki'l-Arabî), t.y., s. 153.

nedeninin yenilen ama tam sindirilemeyen mürekkepbalığı, kalamar benzeri deniz canlıları olduğu tahmin edilen amber, bu balık tarafından püskürtülünce dalgalar tarafından Yemen sahillerine taşınıyordu. Develeri üzerinde yaşadıkları bölgenin okyanus sahilinde gezen el-Mehra aşireti mensupları tarafından aranırdı. Bazen bir elmadan biraz daha büyük kütleler halinde bulunurdu. Yüzeyi beyaz olan bu amberin, eğer kazınacak olursa içinin kırmızıya çalan siyah bir renge sahip olduğu fark edilebilirdi. *el-Şihri* diye adlandırılıyordu ve en kaliteli tür addediliyordu.⁸⁰ Amber parçaları Aden ve Muha sevâhilinde de aranılıyordu. Bulan kişiler onu sultanın vekiline götürüyor, büyüklüğüne bağlı olarak bir elbise ve birkaç altın karşılığında teslim ediyorlardı.⁸¹ Diğer taraftan, Umman ya da Yemen kıyılarında karaya vuran balina olgusuyla sık karşılaşılıyordu.⁸² Kaynaklarda *uvâl* veya *battân* gibi ifadelerle isimlendirilen ispermeçet / kaşalot balinalarının kıyıya vurmaları, o civarda yaşayan ahali için tıpkı “gökten yağın kudret helvası” gibi Tanrı’dan bir lütuf anlamına geliyor olmalıydı. Çünkü aynı anda, et, yağ, amber (balinanın midesinden çıkarılır) elde ediliyordu.⁸³ Balina yağı (*sayfa*) Arabistan’da aydınlatmada kullanılıyordu.⁸⁴ Bu şekilde kıyıya vuran veya bizzat avlanılan başka büyük balıkların derileri, sanatkârlarca eşya yapımında kullanıldığı gibi bazı balık türlerinin sırt yüzgeçlerinden tarak, yüzük, bıçak sapı gibi aletler de yapılıyordu.⁸⁵ Aden Limanı’nın bazı noktalarında ise istiridye avcılığı yapılıyor, bu dalışlar sayesinde sedef ve inci elde ediliyordu.⁸⁶

Bugün olduğu gibi, Ortaçağ’da da balıkçılık Yemen’in önemli ekonomi uğraşlarından birisiydi. İbnü’l-Mücâvir, avlanan çeşitli balıkların ismini vermektedir ki, *el-ebyaz*, *el-arabî*, *semeku’l-arab*, *safiyye*, *mihnef*, *el-merh*, *es-sıbyâ*, bu balıklardan bazılarıdır. Söz konusu bu balıklardan bugün bildiğimiz adlarıyla tespit edebildiklerim arasında, orkinos, somon, kılıçbalığı, uskumru ve sardalya bulunmaktadır. Söylediğine göre avlanan balıklar Zebîd şehrine

⁸⁰ Kalkaşendî, *Subh’l-A’sâ fî Smâ’ati’l-İnşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beirut (Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye), 1987, II, s. 131.

⁸¹ İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, s. 33; Makdîsî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 112.

⁸² Kalkaşendî, *Subh’l-A’sâ*, II, s. 130.

⁸³ Buzurg b. Şehriyâr, *’Acâibü’l-Hind*, s. 32-33; Süleyman et-Tâcir, *Ahbârü’s-Sîn ve’l-Hind*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2012, s. 67-68; İbnü’l-Mücâvir, *Târihü’l-Mustabsır*, s. 282.

⁸⁴ Makdîsî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 110.

⁸⁵ Bakır, “Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, s. 82.

⁸⁶ *Hudûdu’l-Âlem*, s. 107; İstahrî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 29, 35; İbn Havkal, *Sûretü’l-Arz*, s. 53.

Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması

götürülüp burada satışa sunulur. Zebîd Balık Pazarından hazineye aktarılan aylık vergi geliri: 390 Dinardır.⁸⁷ Aynı müellif, el-Mansura'da bol miktarda avlanan *îd* balığının kurutulup hayvan yemi katığı olarak kullanıldığından da bahsetmektedir.⁸⁸

Kumaş boyaları da doğal yollarla yetişen bitkilerden elde edilmektedir ve Yemen bu hususta da oldukça nasipli görünmektedir. Hususiyetle kendisinden sarı renk boyanın elde edildiği *vers*, bu ülkeye has olup, yalnızca safran olarak da bilinir. *Vers*, Müzeyhira Dağı'nda yetişen bir ağacın kabuğunun toz haline getirilmesiyle elde edilir. Diğer yanda, Sokotra Adası ve Habeş Ülkesi'nden getirilen *vers* çeşitleri de Sana'ya ulaştırılıp burada depolanırdı. Bu boya türlerinin her biri sarının farklı bir tonuna (civciv sarısı, zerdeçal sarısı, turuncumsu sarı vs.) sahipti.⁸⁹

⁸⁷ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 243.

⁸⁸ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 265-266. Şihr bölgesinde kurutulmuş küçük balıkların hayvan yemi olarak kullanılması, Marco Polo'nun da dikkatinden kaçmamıştır, *Marko Polo*, II, s. 189. Polo, bu balıkların avlanma sezonunun ilkbahar başları olduğunu söylemektedir. Dedğine göre, yaklaşık 45 günlük bir sezonda toplanan balıklar güneşte kurutulur, depolanır ve yıl boyunca kullanılır. Yakalanan büyük balıklar ise, yine güneşte kurutulup, salamuraya yatırılmakta ve çok katılaşmış haliyle gıda olarak tüketilmekte veya satışa sunulmaktadır, *Marko Polo*, II, s. 189-190.

⁸⁹ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 361-362; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 45. Bîrûnî, *versin* kumaş boyası olması haricinde kadınlar tarafından yüze sürülen bir makyaj malzemesi gibi kullanıldığından da bahseder. Abdulhalik Bakır, Yemen menşeli diğer kumaş boyaları arasında *kündür*, *asb* ve yine sarı renk bir boya olan *el-cezenin* isimlerini de vermektedir. Sonuncusu, ülkenin doğusundaki el-Mehra bölgesinin bir ürünüdür, Bakır, *Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 337-339.

TARIM VE HAYVANCILIK

Sana şehri ve buraya bağlı yerler, en yoğun tarım faaliyetlerinin yapıldığı yerlerdir. *Hudûdu'l-Âlem*'de Yemen'in tüm gıdasının bu şehir tarafından karşılandığı yazar.⁹⁰ Ilımlı iklimi, ihtiyaca cevap veren yağış miktarı, toprağın verimliliği ve ahalisinin çalışkanlığıyla Sana, o kadar bereketli bir arazidir ki, buradan yılda 2-3 kez hububat hasadı kaldırılabilir.⁹¹ En önemli tahıl ürünleri, buğday, arpa ve *alastır*.⁹² Bazı yörelerde *hintah* olarak da bilinen *alas*, taneleri çifte kabuklu olan ve başak yapısı salkımsı olan, Yemen'e has bir tahıl türüdür.⁹³ Bakliyat türünde ise *akt* (maş fasulyesi / *Phaseolus Radiatus*) üretimi yaygındır.⁹⁴ Baklagillerden başka bitkilerin de tarımı yapılır.⁹⁵ Hadramut'ta da geniş tarım arazileri bulunur.⁹⁶ Yemen'de tahıl ve bakliyat, yerleşim yerlerinin uzağındaki toprak-altı depolarda saklanır.⁹⁷

İbn Rüste, Sana'da üzümün 70 farklı çeşidinin yetiştirildiğinden bahseder. İbnü'l-Fakih, bunlardan *muhattan* cinsi üzümün ismini verir.⁹⁸ İncirin *balas* cinsi,⁹⁹ kayısının *berkûk* cinsi ve eriğin *fersk* cinsi¹⁰⁰ de zikredilmeye değerdir. Yetiştirilen diğer meyveler arasında, mayhoş ve tatlı türden elmalar,¹⁰¹ armut, ayva, nar, şeftali ve turunçgiller sayılabilir.¹⁰² Hât şehrinde de armut, şeftali, badem gibi meyve ve yemişler elde edilmektedir.¹⁰³ Yemen'de yetiştirilen bir diğer önemli meyve ise hurmadır. Bu ülkede yetiştirilen hurma çeşitlerini zikreden –bazıları: *ebyâz*, *mehâl*, *asîl*, *kerveh*, *hudârî*– İbnü'l-

⁹⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 106.

⁹¹ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 109.

⁹² *Hudûdu'l-Âlem*, s. 107; İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 111.

⁹³ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 177. Bîrûnî, *hintahtan* yapılan ekmeğin buğday ekmeğine kıyasla daha besleyici olduğunu söyler.

⁹⁴ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 328.

⁹⁵ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 111.

⁹⁶ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 29.

⁹⁷ el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 133.

⁹⁸ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 124. İbn Cübeyr, yetiştirilen kara ve kırmızı üzümden bahsetmektedir, İbn Cübeyr, *Rihletü'l-Kinani*, s. 83. İbn Hurdazbih, Hayvan mıntokasında büyük salkımlı üzümün yetiştirildiğini söylemektedir. O, ayrıca Asâfet mıntokasında da geniş çaplı bağcılık yapıldığını zikreder, İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2008, s. 116.

⁹⁹ Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydana*, s. 120.

¹⁰⁰ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 111.

¹⁰¹ el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 197.

¹⁰² İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 111; el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 196-197.

¹⁰³ el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 133.

Mücâvir, hurmanın Ebyen'de¹⁰⁴ ve Aden'e yakın olan es-Suhar'da¹⁰⁵ üretildiğini söyler. Hurması ile ünlü bir diğer şehir ise Necran'dır.¹⁰⁶ Öte yandan Sana'da ve diğer bazı şehirlerde yoğun biçimde sebze üretimi yapılmaktadır. Mekke ve Medine'deki parfüm üretim tesislerinin ihtiyacı olan ıtır ot ve çiçeklerin bir kısmı (yasemin, nergis, reyhan, gül vs.) Sana'daki çiftçiler tarafından üretilmektedir.¹⁰⁷

Yemen'in adından söz ettirdiği bir diğer üretim faaliyeti hayvancılıktır. Bilhassa Hadramut bölgesinde yaşayan Mehreliler tarafından yetiştirildiği için *mehârî* diye anılan develer tüm Ortadoğu'da bilinip tanınmaktadır. *Mehârî* cinsi develer, hızlı, beyaz (ve güzel görünümlü) ve kavurucu sıcaklıklarda uzun yolculuklara dayanıklı oluşlarıyla tercih edilirler.¹⁰⁸ Bu ülkede büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, iyi seviyedeydi. Hemdânî, 10. yüzyılda yetiştirilen bazı sığır türlerinin isimlerini ve özelliklerini vermektedir. Söylediğine göre *hadiriyye* cinsi sığırlar göz dolduran iriliğe sahip, kas yapısı gelişmiş bir türdür ve etleri de lezzetlidir. *Cublâniyye* türü sığırlar, daha çok derisi için beslenirler ve simsiyah derileri Sa'da şehrinin maharetli ellerinde sandaletlere dönüştürülür. *Cendiyye* türü sığırlar, kaliteli karkas sağlarlar, bu yüzden fiyatları da yüksektir. Sana ve Tihame'de yaygın olan yüksek süt verimli *zurab* türünden olanlar boyunlarındaki hörgüç ile tanınırken, *şurra* türünden olanlarsa kocaman sivri boynuzlarıyla diğer türlerden ayrılırlar.¹⁰⁹ Birçok kaynakta deniz yoluyla Aden ve Şihr'den Hindistan'a çok pahalı Arap atlarının gönderildiği bilgisi yer alır. Önceki yüzyıllara ait kaynaklarda ara ara geçen bu ihracat bilgisinin 13. ve 14. yüzyılın kaynaklarında hem niceliksel bağlamda hem de bilgi detayı açısından

¹⁰⁴ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 79.

¹⁰⁵ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 92.

¹⁰⁶ el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 200. İstahrî de, Necran ve Curaş'ın hurmalıklarının bulunduğunu kaydeder, İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 27.

¹⁰⁷ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefîse*, s. 111.

¹⁰⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 107; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 29; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 46. Bu deve cinsi, Ayzab bölgesindeki Büce halkı tarafından ve Habeş halkı tarafından da yetiştiriliyordu. Arabistan'da deve yetiştirilen diğer yerler arasında Necid, Hicaz ve Umman da vardı, İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzâr*, I, s. 72; Maurice Lombart, *İslamın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 2002, s. 231.

¹⁰⁹ el-Hemdânî, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, s. 198-201; A. Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 151. Hemdânî'nin bu kaydı bize, Yemenli besicilerin sadece ülkelerindeki yerli ırklarla yetinmemiş olabilecekleri, belki Afrika kökenli *zebu*, *tuli* ırklarıyla yahut Hindistan kökenli *nelore* ırkıyla karmalar yaparak yeni türler oluşturmuş olabilecekleri hakkında fikir verebilir.

yoğunlaştığı fark edilmektedir.¹¹⁰ Serjeant, Aden'in esasında atları ile meşhur olmadığına göre bu bilginin Yemen'de yetiştirilen atlar şeklinde okunmaması gerektiğini, bahsedilen ticarete adı geçen limanların sadece transit / aktarım merkezleri olduğunu söyler.¹¹¹ Oysa Marco Polo Şihr'de bizzat at yetiştirildiğinden bahsetmiştir.¹¹² Üstelik çok daha önceki döneme ait bir kaynak, Yemen'in katır ve eşek de yetiştirip ihraç ettiği bilgisini vermektedir.¹¹³ Hayvancılıkla ilgili olarak Yemen halkının –muhtemelen hobi olarak– maymun eğitmeye düşkünlüklerine de değinmemiz gerekir.¹¹⁴ Ancak bu uğraşının ekonomik bir anlamı olup olmadığını açığa çıkaracak net bilgiye henüz ulaşmış değiliz.

Bu faaliyetlerden elde edilen ürünlerin –gıda maddeleri– bir bölümü doğrudan etrafa ihraç edilmektedir ve Yemen'in bu alandaki en ciddi pazarı, Harem Bölgesi (Mekke ve Medine)'dir. Yıl boyunca devam eden gıda tedariki, Hac mevsiminde ise, tahmin edileceği üzere adeta patlama yaşar. İbn Cübeyr, gönderilen erzak arasında buğday, bakliyat, yağ, bal, taze meyve ve kuru üzüm, badem gibi kuruyemişlerin bulunduğunu söyler.¹¹⁵ Bu ticaretin aktörleriyse, daha önce de geçtiği üzere el-Becîle gibi bazı aşiretlerdir. Hemdân, Cehran, Havlân gibi muhitlerde süzme yoğurt üretilir.¹¹⁶ Ayrıca Yemen'in hemen her yerinde tereyağı üretimi vardır. Tereyağı, kahvaltılık, yemeklik olarak tüketiminin yanı sıra bol kalorisi ile kervan yolcuları için ideal enerji kaynağıdır. Bir kısmı da tatlı üretiminde kullanılır.¹¹⁷ Bu çerçevede şeftali, turunçgiller ve havuç reçelleri ve çeşitli tatlıların imalatları vardır. Bu üretimlerde tatlandırıcı olarak da çoğunlukla hurma şurubu kullanılır. Diğer yandan, Yemen'in balı da meşhur olup bu tarz ürünlerin muhtevisyatında

¹¹⁰ Bkz. *Marko Polo*, II, s. 187-188; İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 220, 470; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 30. İbn Battuta, Yemen, Fars ve Umman'dan gelen *ciyâd* cinsi küheylanların Hindistan'da 500 Dinar civarında alıcı bulunduğunu, iyi cins Arap yarış atlarının ise 1000-4000 Dinar arasında fiyatlandırıldığını nakletmektedir.

¹¹¹ Serjeant, "The Ports of Aden and Shihir", s. 219.

¹¹² *Marko Polo*, II, s. 187, 188.

¹¹³ İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 67.

¹¹⁴ İbn Garsiyeye, *Risâletü Ebî Âmir bi Garsiyeye fi'ş-Şuubiyye*, (*Nevâdirü'l-Mahtûtât* – I içerisinde, s. 245-254 arasında), thk. Abdusselam M. Harun, Kahire (Mektebetu Mustafa el-Babi el-Halebi), 1972, s. 247; Buzurg b. Şehriyâr, *'Acâibü'l-Hind*, s. 70.

¹¹⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü'l-Kinanî*, s. 83, 91.

¹¹⁶ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 198. Metinde, neredeyse katı gibi duran bir yoğurttan bahsediliyor. Belki de söz konusu olan yoğurdun özelliği böyledir.

¹¹⁷ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, s. 197-198.

Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması

tatlandırıcı olarak yer alabilir. Bu ülkede bal şerbetinden bir tür meşrubat (*bît*) da üretilmektedir.¹¹⁸ Atıştırılabilir / kahvaltılık balın bu ülkeye has bir konseptte pazarlanma biçimi de vardır. Şöyle ki, öncelikle belli bir süre güneşte bekletilerek kıvamı arttırılan bal, ince-uzun bardaklar şeklinde kesilip hazırlanmış bambu gövdelerine doldurulur ve kremalize olması için birkaç gün soğuk mahzenlerde bekletilir. Ardından da bambuların ağız kısımları kireçle sıvanarak kapatılır. İyiye kurumasının ardından satışa sunulur. Gönderildiği yerler arasında, Hicaz (Mekke), Irak (Bağdat) ve Mısır (Fustat) vardır. Satın alan kimse bunu evinde yemek istediğinde, ister kireç kısmını kırıp temizleyerek isterse de bambu kısmını bir ekmek bıçağı ile keserek tüketebilir.¹¹⁹

SINAİ ÜRETİM

Yemen'de madeni eşya üretimi (özellikle mutfak kap-kacakları) ile Hâfî'deki ve Tihame Sahili'nin diğer bir-iki atölyesindeki cam mamul üretimi,

¹¹⁸ Bakır, *Itriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, s. 246-247.

¹¹⁹ el-Hemdânî, *Sıfatı Cezîreti'l-Arab*, s. 168; Mez, *İslam'ın Rönesansı*, s. 493.

zikredilmeye değer. Öte yandan, Asîr'de hurma yapraklarından sepet örülmekte, Mucira'da halat ipi eğrilmektedir. Sana, Zebîd gibi büyük şehirlerde el sanatları da gelişmiş düzeydedir. Yine Yemen, kitap ciltleme sanatında farklı bir ekolü temsil eder.¹²⁰ Bu ülkenin çilingir ustaları da meşhurdur.¹²¹ Ama Ortaçağ ekonomik ekosistemi göz önüne alındığında, bu ülkeye ait üç sanayi kolunun fazlasıyla gelişmiş olduğu fark edilir: Kılıç üretimi, dericilik ve tekstil. Bu sanayi kollarını özel yapan en önemli şey ise, üretim için gereksinim duyulan temel hammaddelerin çoğunlukla dışarıdan temin edilmeleridir. Mesela anlatılara, şiirlere konu olan¹²² ve Horasan'da taklitleri de imal edilmeye başlanan Yemen kılıçlarının¹²³ demiri Hindistan'dan ithal edilmektedir. Gırnatî, bir kılıcın eğer Hind'de kurşunlanıp Yemen'de işlenecek olursa mükemmel nitelikte addedileceğini söyler.¹²⁴ *Kitâbu'l-Hiyal*'da da, Yemen'de üretilen iki tür kılıçtan *es-sanaîn*in demirinin Hindistan'dan, *es-sâkilen*in demirininse Serendib (Sri Lanka)'den veya Bilman (Doğu Hindistan)'dan getirildiği yazmaktadır.¹²⁵ Yemen'deki demirci ustalarının imal ettikleri zırhlar da İslam dünyasına ihraç edilmekteydi.

Tüm Ortaçağ boyunca İslam dünyasının Yemen'e yönelik ilgi gösterdiği en önemli alan, buranın tekstil ürünleriydi.¹²⁶ Yemen, İslam ülkelerine kendi ürettiği peştamal, sofra bezi, entari (erkek ve kadın tipi) ve sık dokunmuş elbiseler ihraç etmekteydi. Ama en çok adını duyurduğu tekstil ürünü, Yemenî burde (hırka) idi. Dokumacılık sanayinde kullanılan hammaddeler arasında, yün, deve kılı, keçi kılı, keten, pamuk ve ipek bulunuyordu. Yemen'in çeşitli yerlerinde pamuk ekimi yapılmaktaydı. Hadrama'da da pamuk ekiliyor olmalıydı.¹²⁷ Ancak bu kayıttan anlaşılan ifade, bu pamuğun düşük nitelikli ve ucuz olduğunu düşündürür. Sokotra Adası da

---

¹²⁰ Bkz. İbn Ruste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 112; Grohmann, "Yemen", s. 373; Serjeant, "The Ports of Aden and Shihir", s. 223-224.

¹²¹ Bakır, *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 345.

¹²² Bkz. Bediü'z-Zamân el-Hemedânî, *Makâmât*, haz. Rahmi Er, İstanbul, 1994, s. 139; İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiye fî Umûri'l-Alâiye*, haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996, I, s. 307.

¹²³ *Kitâbu'l-Hiyal fî'l-Hurûb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi nr. 1884, v. 5a.

¹²⁴ Gırnatî, *Tuhfetu'l-Elbâb*, s. 101.

¹²⁵ *Kitâbu'l-Hiyal fî'l-Hurûb*, v. 4b. Ayrıca bkz. Ahmet Özdal, *Türklerin Savaş Sanatı*, İstanbul, 2008, s. 70.

¹²⁶ İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 67; Gırnatî, *Tuhfetu'l-Elbâb*, s. 104; Bakır, *Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 109.

¹²⁷ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb*, çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi, İstanbul, 2014, II, s.153.

13. yy.'da pamuk tarımı yapmakta, hatta buranın halkı pamuktan iplik eğirip kumaş dokumaktadır.¹²⁸ Yemen, müşteri talebine yönelik kalite arayışıyla, ayrıca muhtemelen üretilen pamuğun ihtiyaca tam karşılık vermemesi nedeniyle üretimde kullanacağı pamuğun bir kısmını Hindistan'dan,¹²⁹ ipeği ise Çin'den ithal etmişti. Kullanılan bu hammaddelerle, yine müşteri talepleri doğrultusunda hem çok pahalı hem de çok ucuz kumaşlar dokunuyor ve bunlarla elbiseler dikiliyordu. Örneğin *ikâte* kumaşları pamuk + ipek kullanılarak dokunuyordu.¹³⁰ Bazen tek bir burde için 500 Dinar fiyat belirlendiği de vaki idi.¹³¹ Bu pahalılık sadece kullanılan hammaddenin pahalılığından kaynaklanmıyordu. Câhız, kendi döneminde yeryüzünün en güzel nakış işlerini kategorize ettiğinde Yemenî nakışı en iyi 6. sıraya koymuştu. Üstelik değerinin bazen 1000 Dirhemi bulduğunu söylediği bu nakış türünde ne altın iplik ne de ipek ya da keten bulunmuyordu; fiyatı bu denli yükselten, işçilikti.¹³² Yemen işi kaliteli dokumaların merkezi, Sana, Sa'da ve Zebîd şehirleriydi. Sadece Zebîd'de 150 dokuma atölyesi vardı (1022-1159 arasında, Necâhîler döneminde).¹³³ Buralarda üretilen pamuklular en çok, yine Yemen'in önemli ihraç maddelerinden olan vers ile boyanıyorlardı. İbn Havkal, bu şekilde üretilmiş sarımtırak renkli pamuklu elbiselerden bahseder.¹³⁴ Yemen dokumalarının talep gördüğü yerler arasında, tüm Arabistan, Irak ve Suriye'den başka İran da vardı.¹³⁵ Aden'de dokunan burdeler de şöhretliydi, bu yüzden İran'ın Rey şehrinde bu burdelerin benzerleri üretilmeye başlanmıştı.¹³⁶ Bu dokumaları kaynaklarda zikre değer kılan şey, daha çok üst ve orta-üst sınıftan müşterileri hedefleyen dokuma atölyesi işletmecileri tarafından üretilmeleriydi. Pahalıydılar ve bunu sağlayan şey, bazen kullanılan hammaddenin değerli oluşu bazen de işçilikteki mükemmellik, ama çoğu zaman her iki etkenin bir araya gelmesiydi. Diğer taraftan Yemen ekonomisine tekstil alanında asıl katkıyı sağlayan unsur, alt ve orta-alt gelir grubu için basit ve çok ucuz dokumaları hazırlayan bağımsız mikro-işletmelerdi (micro-enterprise). İbnü'l-Mücâvir, Tihamedi ev kadınlarının

¹²⁸ *Marko Polo*, II, s. 181.

¹²⁹ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 371.

¹³⁰ Serjeant, "The Ports of Aden and Shihr", s. 223.

¹³¹ İbn Ruste, *el-'Alaku'n-Nefise*, s. 112.

¹³² Câhız, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, s. 314.

¹³³ C. Tomar, "Zebîd", *DİA*, C: XLIV, s. 165-167, İstanbul, 2013, s. 167.

¹³⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 293.

¹³⁵ Sâdi-i Şirazi, *Gülistan*, çev. Yakub Kenan Necefzâde, İstanbul, 2000, s. 104.

¹³⁶ Bakır, *Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 165-166.

deve kılı ve ucuz pamuktan eğirdikleri kalın-kaba ipliklerle dokunan çok ucuz elbiselerden bahseder. Söylediğine göre bu tarz elbiseler daha çok garibanlar, dışlanmışlar, köle ve cariyeler gibi, toplumun en alt kesimini oluşturan müşteriler hedeflenerek hazırlanmaktaymış.¹³⁷ Sert yapılı, ağır sayılmayacak bu giysilerin fiyatları 5 ila 80 Dirhem aralığındaydı.¹³⁸

Yemen'in sınaî üretimi söz konusu olduğunda üzerinde durulması ehemmiyet arz eden bir diğer önemli faaliyet, dericilikti. Sa'da, en önemli dericilik merkeziydi. En önemlileri bu şehirde olmak üzere Sana, Zebîd, Aden, Curaş ve Necran'da da dabakhaneler vardı.¹³⁹ Sepicilikte kullanılan tuz, kireç ve şap ihtiyaçları, ülkedeki kireç, kaya tuzu ve şap ocakları tarafından karşılanıyordu. Kaya tuzu ocakları Ma'ribu'l-Cevş havzasındaydı. Deri boyalarının bir kısmı başka ülkelerden temin edilmekteydi. Buralarda tabakalanacak deriler iki farklı kaynaktan sağlanmaktaydı. Birinci kaynak, Yemen'in mezbahalarından ve şahsi kesim yapanlardan temin ettikleri derileri bu tabakhanelere satan tedarikçi tüccarlardı. Yemen, önceki bölümde de geçtiği üzere önemli miktarda sığır, keçi ve deve varlığına sahipti ve bazı sığır türleri yalnızca derileri için yetiştirilmekteydi. Bir diğer kaynak ise, Afrika Boynuzu dediğimiz, günümüzde Somali, Cibuti, Eritre ve Etiyopya'yı içine alan bölgeydi. Bu bölgeden *zenc kaplanı* denilen kırmızı-beyaz renkli postlar, olasılıkla bölgenin adına izafeten *barberiyye* diye adlandırılan leopar, çita, zürafa gibi yabani hayvanlara ait postlar ile Mavi Nil ('*Abbay / Nilu'l-Azrak*) civarında avlanan timsah derileri, Zeyla Limanı'nda toplanıyor¹⁴⁰ ve buradan Aden, Cizan, Hudeyde sahillerine aktarılarak, kara yoluyla Yemen'in tabakhanelerine ulaştırılıyordu. Somali ve Habeş memleketlerinden getirilen sığır derileri de Zeyla üzerinden aynı yolları takip ederek Yemen'e getirilirdi. Bu noktada anavatani Güney ve Doğu Afrika olan *nguni* ırkıdan sığırlara ait derilerin, alacalı ve rengârenk olmaları sebebiyle seyyahlar tarafından kaplan derisi sanıldığını da belirtmemiz gerekiyor. Somali'den çok miktarda deve derisinin de Yemen'e gönderilme ihtimali yüksektir. İbn Battuta, bu ülkeye ait bir şehirde her gün yüzlerce devenin kesiminin yapıldığını aktarır.¹⁴¹

¹³⁷ Bu ucuz elbiselere *el-hecîre* denirdi, İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 231.

¹³⁸ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fi Muâmeleti'l-Mahbûb*, II, s. 153.

¹³⁹ İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 116; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 28; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 45; Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 109.

¹⁴⁰ Süleyman et-Tâcir, *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*, s. 65, 66; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 52, 62; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972, s. 345.

¹⁴¹ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 361.

Derilerin bir kısmı tam tabakalama işlemine tabi tutularak kösele, sahtiyân, rugan, vilada, meşin formlarına getirilirdi. Özellikle egzotik hayvan derileri ise kireçleme / zırıklama işlemi yapılmaksızın, tüylü deri (kürk / pösteki) haliyle aracı tüccarlar tarafından tabakhaneden alınırdu.¹⁴² Tabakhaneden çıkan derilerin önemli bir kısmı ise deri eşya imalatında kullanılmak üzere şehrin ilgili zanaatkârlarına dağıtılırdı. Sa'da şehirde üretilen Yemenî nalın / sandaletler çok meşhurdu.¹⁴³ 10. yüzyılın sonlarına doğru Sa'da üretimi nalınların en mühim pazarı, hac sezonundaki kutsal Mekke şehriydi.¹⁴⁴ Sana'da üretilen deri ayakkabıların alâmet-i farikası ise dış yüzeylerinin keçi kılı ile kaplı olmasıydı.¹⁴⁵ İşlenmiş derilerin bir bölümüyse standart ağırlıkta balyalar haline getirildikten sonra Necid bölgesinin deri tüccarlarına satılırdı.¹⁴⁶ Bu ticaretin güzergâhı, Yemen'den Felec (Yemame'de)'e ve oradan da el-Ahsa'ya uzanıyordu. Yemen aynı zamanda, Orta Arabistan'a hiç işlenmemiş deri de sevk etmekteydi. Bu işlenmemiş deriler Mekke ve Taif şehirlerinde sepilenir ve Irak, Horasan, Fars bölgelerine gönderilirdi.¹⁴⁷

Yemen'de dericiliğe bağlı olarak gelişen bir diğer iş kolu ise kitap ciltçiliği idi. Kitabı oluşturan, dikilerek bir araya getirilmiş sayfeler maharetli ellerde lüks derilerle ciltleniyordu. Ciltçilik, çarşıdaki ofislerinde bu işi icra edenler tarafından olduğu kadar, Makdîsî gibi bağımsız sanatkârlarca da gerçekleştirilmekteydi.¹⁴⁸ Bu alanda kullanılan tutkal çeşidi, nişastadan elde edilen ve Ortadoğu'da yaygın kullanılan tutkaldan farklıydı.¹⁴⁹ Yemenlilerin kullandıkları tutkal, olasılıkla reçine kökenliydi ve Sokotra Adası'ndan getiriliyordu.¹⁵⁰

---

¹⁴² Câhız, Yemen'den ihraç edilen malları sıralarken manda derisini, zürafa derisini, tabaklanmış ve yünü üzerinde derileri de listeye dâhil eder, Câhız, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, s. 321.

¹⁴³ Kudame b. Cafer, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 83; Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, s. 95; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Kahire, 1994, I, s. 55.

¹⁴⁴ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 106.

¹⁴⁵ İbn Rüste, *el-'Alaku'n-Nefîse*, s. 112.

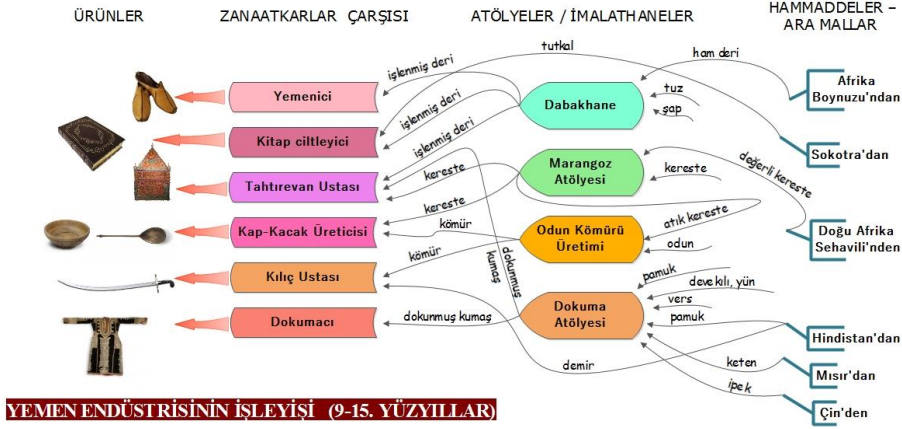
¹⁴⁶ Nâsir-ı Husrev, *Sefernâme*, s. 132; İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 13-14.

¹⁴⁷ İbnü'l-Mücâvir, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 97-98; Bakır, "Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi", s. 80.

¹⁴⁸ Makdîsî, Yemen'de lüks ciltçilik pazarının revaçta olduğunu, bazen bir Kur'an-ı Kerim'in (ya da yaklaşık bu ebatlarda bir kitabın) ciltlenmesi için 2 Dinar ödeme yapıldığını söyler, Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 111.

¹⁴⁹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 110.

¹⁵⁰ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 220.

TRANSİT TİCARET

Aden ve Şihr limanları –özellikle Aden– Hint Okyanusu ticaret uzamının Mısır'a bağlandığı kilit bir noktada konumlanmışlardır. Kızıldeniz'in zengin mercan resiflerine sahip faunası büyük risk taşıdığından, Mısır'a ticaret malı taşıyan gemilerin Aden'e uğraması ve mallarını bu denize uygun, daha küçük boyutlu gemilere nakletmeleri hayati önem arz ediyordu. Özellikle Fâtımilerin Baharat Yolu güzergâhını Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e kaydırmaları¹⁵¹ Aden Limanı trafiğini daha da yoğunlaştırdı. Böylece Aden, İskenderiye'nin Akdeniz'de sahip olduğu konuma benzer bir konum kazandı: Artık Hint Okyanusu ve Akdeniz gibi iki büyük ticaret havzası arasındaki en stratejik noktada bulunuyordu. Dahası, Doğu Afrika'nın tüm limanlarından kalkan gemiler de Hint Okyanusu'na doğru açılırken Aden'e uğramak zorundaydılar. Aden, Asya'nın çeşitli yerlerinden ve Doğu Asya kıyılarından gelen gemilerin buluşma yeri oldu, aynı zamanda bu bölgelerden getirilen malların en mühim pazar yerine dönüştü.¹⁵² Geniza belgelerinde, *Târihi'l-Mustabsır*'da ve *Nüzhetü'l-Müştâk*'ta, Aden'den transit geçen ürünlerin listeleri verilmiştir. İbnü'l-Mücâvir'in verdiği listeye göre Aden, İslam dünyasına ait kahvaltılık zeytin, zeytinyağı, susamyağı, uşnan, sabun, katran, buğday, pirinç, un, şeker, bal gibi ürünlerin Hint Okyanusu uzamındaki ülkelere açıldığı limandır. Aynı şekilde Hint Okyanusu ülkelerinden getirilen meşin minder, meşin yastık, Hint

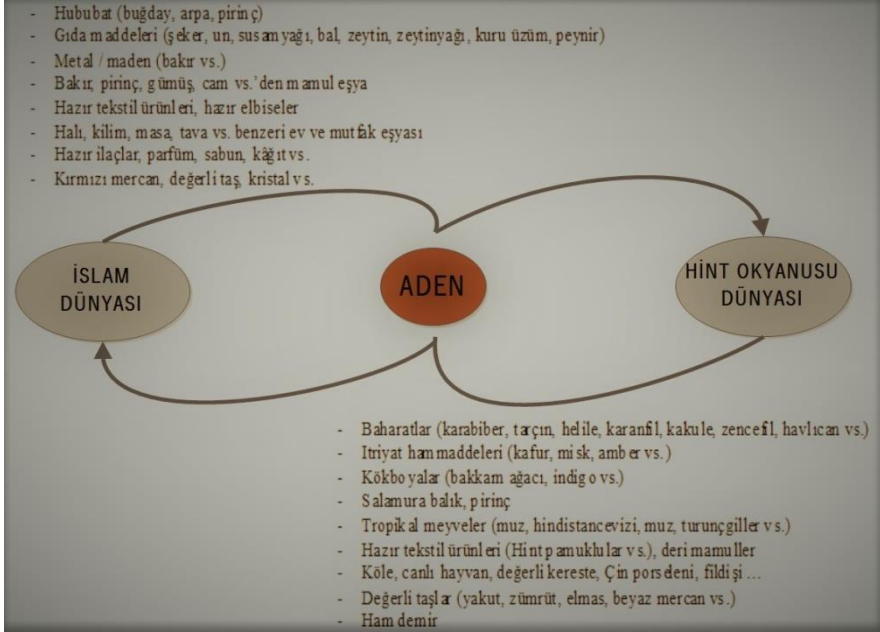
¹⁵¹ Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2016, 194.

¹⁵² William Heyd, *Yakındağuşu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s. 41.

Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması

mamulü nalin, at elbisesi, süs boncukları, kereste, helile (macun kıvamında), karanfil, pirinç, susam, halat, salamura balık, canlı hayvan (keçi vs.) gibi maddeler de İslam dünyasına Aden Limanı'ndan giriş yapmaktaydı.¹⁵³ Goitein, Geniza dokümanlarına dayanarak bu limandan geçen ürünlerin kalabalık bir listesini oluşturmuştur.¹⁵⁴ Bazı Ortaçağ yazarları, Yemen'den getirilen ticaret mallarına ilişkin malumat verirlerken Aden'in bir transit ticaret merkezi olduğunu hesaba katmayıp tüm Hint Okyanusu ürünlerini anma hatasına düşerler. Bu karışıklığın önüne geçmeye yönelik olarak Aden üzerinden geçen malları ihtiva eden bir diyagram aşağıda verilmiştir.

Bu ürünlerin her birinin taşındığı, kendine özgü farklı ticaret rotaları vardı. Mesela Hindistan'da çıkarılan zümrüt, Sandan ve Kinbaya limanları

¹⁵³ İbnü'l-Mücvâr, *Târihü'l-Mustabsır*, s. 142-143.

¹⁵⁴ Listede, İslam dünyasından gönderilenler arasında, maden türünden (bakır sanayi ve diğer madenlerden) 7 çeşir ara mal, ev-mutfak eşyası türünden 7 kalem eşya, kap-kacak ve süs objesi türünden 23 kalem eşya, gıda türünden 10 kalem ürün ile bunlardan başka, çeşitli kategorilere ait 20 kalemden fazla ticaret metası bulunmaktadır. İslam dünyasına gönderilenler arasında en az 41 çeşit bitki kökenli, 8 çeşit tekstil kökenli, 12 çeşit madeni eşya ile 6 farklı ham metal, kereste, porselen, fildişi benzeri eşya bulunur. Üstelik bu liste sadece Yahudi tüccarlar tarafından ticareti yapılan mallar listesidir. S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1968, s. 339-341.

üzerinden Aden'e, buradan Cidde Limanı'na ve kara yoluyla Mekke'ye ulaştırılıyor, Mekke'ye gelen hali vakti yerinde hacı-müşteriler veya tüccarlar tarafından satın alınmak suretiyle dünyanın her yerine dağıtılıyordu. Hatta bu nedenle insanlar zümrüte ism-i mensub olarak *Mekkî* diyorlardı.¹⁵⁵ Bunun tersine bir güzergâh ise *haluk* adı verilen çok pahalı parfümler için geçerliydi. Araplar tarafından üretilen ve hammaddeleri Hindistan, Çin, İran, Doğu Afrika, Yemen gibi farklı yerlerden temin edilerek Arabistan'da hazırlanan *haluk*, Medine, Mekke üzerinden bazen kara bazen de deniz yoluyla Aden'e getiriliyor ve buradan Hint, Çin, İran ülkelerine ihraç ediliyordu.¹⁵⁶ Kâğıt ise Mısır'dan gelerek yine Aden üzerinden Batı Hindistan'daki liman kentlerine sevk edilmekteydi.¹⁵⁷ 800'lü yıllardan itibaren Yemen üzerinden geçen bir köle yolu da oluşacaktı. Ziyâdî Hanedanlığı'nın kurduğu bu sistemde Hint köleler, Doğu Afrika limanlarından getirilen Bantu köleler ve Zeyla'da toplanan Habeş, Somalili köleler Aden'e getiriliyor, buradan büyük bir siyahî köle pazarına sahip olan Zebîd şehrine aktarılıyorlardı. Kölelerin büyük bir bölümü buradan Mısır ve Irak bölgesine gönderiliyordu. İçlerinden seçilen en güzel görünümlü ve yeteneklileri ise, en seçkin köle eğitim merkezi olan Medine'ye gönderiliyorlardı. Medine'de Arapça dili, diksiyon, görgü kuralları ve şehre has sıkı bir şarkı tekniği eğitime tabi tutulduktan sonra fahiş fiyatlarla Bağdat ve Kurtuba gibi metropol şehirlerin saray çevrelerine satılıyorlardı.¹⁵⁸

İTHAL EDİLEN MALLAR

Yemen, esasında kendi kendine yeten bir ekonomiye sahipti.¹⁵⁹ Ancak, gerek sahip olmadığı bazı ürün ve hammaddeler için ve gerekse temel ihtiyaçların ötesinde, lüks ihtiyaçları tatmin için dış dünyayla satın almaya yönelik bağlantılarını da muhafaza etmekteydi. Gereksinim duyduğu malların bir kısmını zaten bulunduğu konum itibarıyla kolayca temin edebiliyorken başka bazı malları ayrıca bir çaba göstermek suretiyle getirtmekteydi. Kendi hububatının yetersiz olduğu bazı kuraklık yıllarında Mısır'dan tahıl ithal etmekteydi.¹⁶⁰ Ortaçağ Yemen'inin şeker kamışı ürettiğine dair kaynaklarda bir

¹⁵⁵ Bakır, *Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, s. 83.

¹⁵⁶ Utku, *Kızıldeniz*, s. 320.

¹⁵⁷ S. D. Goitein, *A Mediterranean Society I, Economic Foundations*, Berkeley, 1967, s. 81.

¹⁵⁸ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 270-271.

¹⁵⁹ Serjeant, "The Ports of Aden and Shihir", s. 224.

¹⁶⁰ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 224.

veriye rastlamadım. Zaten Makdîsî, Yemen'in tüm şekerinin Huzistan (Irak-ı Acem)'dan geldiğini söyler.¹⁶¹ Tekstil boyamada kullanılan zâc, Erdebil'den getirilmekteydi.¹⁶² Tekstil üretiminde çok iyi bir konumda olmasına rağmen bu ülke, Bicâne (Endülüs / İspanya şehri)'de üretilen paltolara (*ridâ*) da talep idi.¹⁶³ Aynı şekilde, kendi cam üretimi yeterli olduğu halde Yemen'in Halep işi zücaciyeye de talebi vardı.¹⁶⁴ Firûzâbâd'dan Yemen'e şişeler içerisinde gülsuyu gönderiliyordu.¹⁶⁵ Hazar Denizi'nin güneyindeki Cürcan ise, ürettiği ipek eşarpların bir kısmını bu ülkeye ihraç ediyordu.¹⁶⁶ Kanton (Kuang-chou) ve Zeytun (Quanchou) şehirlerinde imal edilmiş Çin porselenlerine de Yemen'den talep vardı.¹⁶⁷ Enteresan bir diğer husus ise, o dönemlerde dünyanın geri kalanında Yemen kılıçlarından övgüyle bahsedilirken Yemen'de Hint yapımı beyaz kılıçlar ile siyah cevherli, başları enli Hint yapımı mızraklardan bahsedilmeydi.¹⁶⁸

YEMEN'İN AKTİF TİCARETİ VE YEMENLİ TÛCCARLAR

Yemen ticaret piyasasının bir başka boyutu, yabancı ülkelerle temas halindeki Yemenli tüccarlar olgusudur. Bu ülkenin girişimci, üretken ve çalışkan insanları sadece ülkelerinin konumu itibarıyla sahip olduğu avantajlarla yetinmemişler ve devamlı surette bu avantajlarının sürdürülebilirliğini sağlamak adına yeni ticari bağlantıların peşinde olmuşlardır. Erken devirlerden itibaren Yemenli tüccarlar, Afrika Boynuzu'ndan başlayarak güneye doğru inen kıyılar boyunca sıralanmış liman kentlerine yerleşmişlerdi bile. 900'lü yıllarda Madagaskar Adası (*Cezîretü'l-Kamer*)'nda birkaç ticaret kolonisi kurmaya da

---

¹⁶¹ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 434.

¹⁶² Ebu Dülef, *Rihle*, haz. Serdar Gündoğdu, *Ebu Dülef'in İran Seyahatnamesinin Tercümesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s. 34.

¹⁶³ İbn Havkal, *Süretü'l-Arz*, s. 106.

¹⁶⁴ Sâdî-i Şirazî, *Gülîstan*, s. 104.

¹⁶⁵ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 151-152.

¹⁶⁶ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 375.

¹⁶⁷ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, II, s. 901.

¹⁶⁸ İbn Kesîr, Yemen'de geniş çaplı bir istila faaliyetinde bulunan ve 1081 yılında öldürülen Süheylî'nin şiirlerine yer vermiştir. Bu şiirlerden birisinden anlıyoruz ki, Hint yapımı kılıç ve mızraklar Yemen'deki çarpışmalarda kullanılıyordu, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, haz. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994, XII, s.250.

muvaffak oldular. Bu kolonileri Yemen ve Hadramut'tan yönetiyorlardı.¹⁶⁹ 13. yüzyılda adanın kuzeyi Müslümanlaşmaya başlamış olup dört farklı yönetici (*imam*) tarafından kontrol ediliyordu.¹⁷⁰ Madagaskar Yemen'e kendi ürünlerini (küçük el sanatları mamulleri, balina yağı) gönderirken, buradan da yemek üzere bol miktarda pirinç ve deve alıyordu.¹⁷¹ 10. yüzyılın sonlarında, günümüz Cibuti ve Somali ülkelerine ait olan kıyı bölgelerde ya da Mısır'a ait olan Ayzab şehrinde Yemenli tüccarlara rastlanıyordu.¹⁷² Aynı şekilde, Basra Körfezi'nde bulunan Hürmüz¹⁷³ ve Kiş¹⁷⁴ adalarında da Yemenli tüccarlara sık rastlanmaktaydı. Birçok seyyah, Hint Okyanusu üzerinde uzak ülkelere seyreden gemilerle ilgili anlatılarında Yemenli tüccar yolculara da değinirler. Kaya tuzu üreten ve bunun geniş çapta ticaretini yürüten Yemenli tacirler, Arabistan Yarımadası'nda tuz ticaretini de tekellerinde tutuyorlardı.¹⁷⁵ Bazen çok uzak bölgelerde de Yemenli tüccarlar aktif biçimde faaliyetlerine devam ediyorlardı. İbn Havkal, Erdebil (İran Azerbaycanı'nda)'e 12 fersah uzaklıkta bir alanda kurulan ve 3 fersah uzunlukta bir alana yayılmış olan olağanüstü büyüklükteki bir fuar alanında Yemenli tüccarların da bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁷⁶ Daha önceki yüzyılda ise Yakubî, Kuzey Afrika'daki Berkâ şehrine yalın olan Veddân beldesinde hurma üretimi ve ticaretiyle uğraşan, yine tekelci bir tüccar topluluğundan söz eder.¹⁷⁷ Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu Yemenli tüccar grubu artık Veddân'a yerleşmiş, buranın halkı olmuştur.

İŞ VERİMLİLİĞİ

Yemen, coğrafi konumunun kendisine sağladığı avantajların yanında, muson yağışı, sıtma, aşırı sıcaklar gibi, yine coğrafyayla ilgili dezavantajları da bünyesinde barındıran bir memleketdir. Teamülde sabah namazının hemen

---

¹⁶⁹ el-Habîb el-Cünhânî, “İslam'ın ilk Asrında Dünya Ticaretinin Canlanmasında Umman'ın Rolü”, çev. Abdulhalık Bakır, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler – 1* içerisinde), Ankara, 2008, s. 693.

¹⁷⁰ *Marko Polo*, II, s. 182.

¹⁷¹ *Marko Polo*, II, s. 182; René Sédillot, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, çev. Esat Mermi Erendor, Ankara, 2005, s. 121.

¹⁷² Bkz. *Hudûdu'l-Âlem*, s. 125; *Baypars Tarihi*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul, 1941, s. 16.

¹⁷³ Tuledalı Benjamin, s. 80.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, s. 156.

¹⁷⁵ Bakır, *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 161. Yemenli tüccarların yanlarında çalıştırılan ve tuz paketleme, taşıma işlerini yürüten emekçilere *zela* denmekteydi.

¹⁷⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 274.

¹⁷⁷ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, çev. Murat Ağarı, İstanbul, 2002, s. 116-117.

sonrası ile güneşin yaklaşık bir mızrak boyu yükselmesiyle başlayıp ikinci sonlarına dek sürmesi gereken iş mesaisi bu ülkenin belli bölgelerinde muson yağmurlarının şiddetini arttırdığı yaz aylarında ciddi biçimde sekteye uğrar. İbn Battuta, Yemen'de çalışma kapasitesini düşüren bu yağışların olumsuz etkisinden bahsetmektedir:

“... Yaz mevsiminin en sıcak zamanlarında ve genelde öğleden sonra tüm pazar yerleri boşalır, dükkânlar kapatılır, insanlar evlerine çekilirler. Çünkü yağın şiddetli yağmurlar iş yapmayı engeller...”¹⁷⁸

Haddizatında bu şiddetli yağmurların olumsuz etkisi tahmin edilenden çok daha yüksektir. Yalnızca işyerine gitme-gelme işini engellemesinin haricinde, açık alanda icra edilen her türlü iktisadi faaliyeti bir süreliğine sekteye uğratar. Bu faaliyetler arasında ekim-dikim işleri (tarımsal etkinlikler), keçi, koyun, deve otlatmak (hayvancılık), kervan yolculuğu (ulaşım / lojistik), akik vs. madencilik veya üstü açık tabakhanelerde çalışmak (işletmecilik) bulunur. Yengeç Dönencesi'nin güneyinde yer alan bu ülke için iş verimini olumsuz etkileyen bir diğer amil ise aşırı sıcaklardır. Deniz kıyısında olması hasebiyle (sıcaklık + nem) Aden şehri bu olumsuzluğu tümüyle hisseder. Öğlen saatlerinde çarşıda ya da limanda iş yapmak bazen imkânsızlaşır. Böyle bir saik, ahalisinin tamamının ticaretle hemhal olduğu bir şehir açısından görmezden gelinemeyecek derecede önemlidir. Filhakika, Aden şehri yerleşim yeri olmaya hiç de müsait olmayan bir alandadır. İnsanları bu boğucu yerde yaşamaları için motive eden şey, ticaretin sunduğu kazanç olanaklarıdır. Böylelikle dünyanın dört bir tarafından gelen girişimci ruha sahip, içi hırs dolu tüccarlar, bu yiyecek-icecek maddelerin hep dışarıdan getirildiği, suyun çok pahalı olduğu¹⁷⁹ şehre doluşurlar. Aden, baharat ticaretinde neredeyse bir monopol oluşturan Karimî tüccar birliğinin¹⁸⁰ merkezine dönüşmüştür. Şehirde, Siraflı (Fars asıllı), Mağribli, Hint, Çin, Yahudi, Harranlı veya Mısırlı tüccarlara rastlamak gayet olağandır. Tüccarların haricindeki sakinlerinin de tamamının meslekleri ticarete endekslidir: Vekil-i tüccar / şehbender ve başka üst düzey yöneticiler, ticari mahkeme görevlileri, gümrük ve liman personeli, ticaret mallarını taşıyan / yüklenen hamallar, devesini kiraya veren bedeviler, dışarıdan gıda maddesi

¹⁷⁸ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 351.

¹⁷⁹ İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr*, I, s. 356, 387. Marco Polo, Şihr şehrinin de yiyecek ve içeceğini buraya bedevilerin getirdiklerini ve fiyatlandırma hususunda da insafsız davrandıklarını söyler, *Marko Polo*, II, s. 188.

¹⁸⁰ Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, s. 458-460.

getirip satan bedeviler, mülkünde bulunan ofis ve malzeme depolarını kiralayan gayrimenkul zenginleri, havale ve finansmanlık ile exchange hizmetleri sunan sarraflar, misafir tüccarlara gündelik barınma mekânları sağlayan han sahipleri, hatta denizciler için hizmet sunan fahişeler. Makdîsî, Aden’de fuhşun bu denli alenileşmesini yadırgıyordu.¹⁸¹

Günümüz Yemen’inin iş performansı düşürücü en önemli problemlerinden birisi olan *kat* (Catha Edulis) kullanımının Ortaçağ’daki yaygınlığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadım. Ama biliniyordu. *Kitâbu’s-Saydana*’daki kayıt,¹⁸² *kat*’ın daha çok farmakolojik etkilerine gönderme yapmaktadır. Belki verim arttırıcı olabilecek, aynı zamanda ticari meta olarak da değerlendirilebilecek olan diğer bir bitki olan kahvenin yaygınlaşması ise ancak 14. yüzyılın sonlarına tekabül edecektir. Üstelik bu dönemlerde kahvenin uyarıcı özelliğinden daha çok geceler boyu ibadet eden tasavvuf erbabı ve keşfedilmesine dair efsaneden yola çıkarsak eğer, çobanlar, göçebe bedeviler faydalanmışlardır. Bu tür alışkanlıkların haricinde de iş verimini etkileyebilecek insan kaynaklı müessirler söz konusudur. Yemen’de, özellikle kabile asabiyetinden kaynaklı bir öfke hâli, yabancılar tarafından hemen fark edilir. İlgilileri için bir ticaret rehberi olarak da ele alınabilen seyahatnameler, Yemen halkının genel anlamda asi yapılı¹⁸³ ve bazı durumlarda kaba¹⁸⁴ olabileceklerine dair, tüccarları uyarmaktadırlar. Her halükarda cesur olmanın yüceltiği ve cenbiye (geleneksel Yemen hançeri) ile gezmenin mertlik sayıldığı bu ülkede suç oranının yüksekliği ve cinayet işlemenin – Ortaçağ’da bile olsa– muadili olan başka yerlere kıyasla biraz daha sıradanlaşması beklenebilir. Diğer yandan, Kızıldeniz’in mercan resifleri, doğudaki Rubu’l-Hali Çölü kadar haramilik faaliyetleri de ticaret güzergâhlarında sapmalara neden olur. Böyle gereksiz biçimde yolların uzaması, enerji ve zaman kaybı ile fazladan iş yükü anlamına gelmektedir. Deniz ticaret rotalarını tehdit eden korsanlık faaliyetlerinin yoğunlaştığı iki ana nokta vardır: Adayı üs olarak kullanan korsanların cirit attığı Sokotra açıkları ve Somali korsanlarının ufak çaplı terör estirdikleri Berbera Körfezi. Ancak bu korsanlık aktiviteleri, ticaret rotalarını saptırmıyordu. Bu durum karşısında gemi

¹⁸¹ Makdîsî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 114.

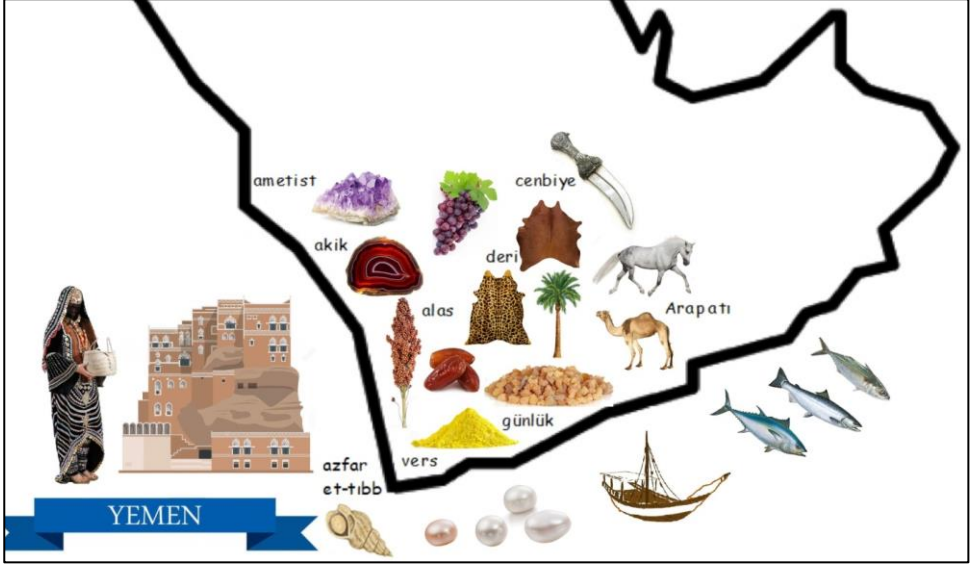
¹⁸² Bîrûnî, *Kitâbu’s-Saydana*, s. 286-287.

¹⁸³ Gırnatî, *Tuhfetu’l-Elbâb*, s. 106.

¹⁸⁴ Makdîsî, *Ahsenü’l-Tekâsîm*, s. 114.

Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması

sahipleri, çok sayıda geminin konvoy halinde sefere çıkması ve beraberlerinde küçük bir silahlı muhafız grubunu taşımaları şeklinde çözümler üretmişlerdi.

SONUÇ

Günümüzde Yemen, doğal kaynakları açısından Ortaçağ'a kıyasla daha kötü bir durumda değildir. Hatta petrol, doğalgaz gibi yeni kaynaklar keşfetmiş, kahve benzeri yeni ürünler kazanmış, teknolojinin yardımıyla da balıkçılık ve tarımsal üretim kapasitesini de yükseltme şansı elde etmiştir. Tarihi (rneğin Sana şehri) ve doğa güzellikleri (Sokotra Adası) açısından hiç de yabana atılmayacak turizm potansiyeline sahiptir. Dahası Aden gibi, hl dünyanın en stratejik limanlarından birisine sahiptir. Oysa bugün Yemen, dünyanın en geri kalmış ve kişi başına düşen gelir bakımından en fakir ülkelerinden birisidir.

Ortaçağ'ın en zengin ülkelerinden olan; gelirlerini sınaî üretim, tarımsal üretim, ticari mübadele, taşımacılığı içine alan geniş bir yelpazede elde eden ve dünyanın ilk apartmanlarının inşa edilmiş olduğu Yemen'in şimdiki duruma nasıl geldiği mevzuu düşündürücüdür. Geçen birkaç yüzyılda ülkenin konumunun bu şekilde farklılaşmış olması, Jared Diamond'a ait olan insanların kaderlerini yaşadıkları coğrafyaya bağlayan görüşün de, onu şiddetle eleştiren Daron Acemoğlu ve James A. Robinson'un ortaya attıkları *Ulusların Düşüşü Teorisi*'nin de daha sağlam temellere dayandırılmaları doğrultusunda yeniden

tartışmaya açılmalarını salık vermeye muktedir bir durumdur. Yemen, geçen yüzyıllar içerisinde marjinal bir toplumsal dönüşüm de yaşamamıştır. Bu ülkeyi şu anki durumuna sürükleyen sebepleri kendi iç dinamiklerinde, fazla derinlerde aramanın pek bir manası yoktur. Sebepler dışarıda aranabilir. Bu ülke, düşünülenin aksine, dış etkilere her zaman açık olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed, Lebîd İbrahim, “İslam Ortaçağında Basra Körfezi’nin Tarihsel Kaynakları”, çev. Abdulhalık Bakır, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler* – 1 içerisinde, s. 617-636 arasında), Ankara, 2008.
- Bakır, Abdulhalık, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Belleten*, C: LXV. S. 75-160, Ankara, Nisan - 2001.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*, Ankara, 2001.
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.
- *Baypars Tarihi*, çev. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul, 1941.
- Bedü’z-Zamân el-Hemedânî, *Makâmât*, haz. Rahmi Er, *Bedü’z-Zamân el-Hemezânî ve Makâmeleri*, İstanbul, 1994.
- el-Bekrî, Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, haz. Mehmet Saltan, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik’in Tercüme ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Gaziantep, 2015.
- Bîrûnî, Ebu’r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harezmi, *Âsâru’l-Bâkiye ani’l-Kuruni’l-Hâniye*, çev. Ahsen Batur, *Maziden Kalanlar*, İstanbul, 2011.
- Bîrûnî, Ebu’r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harezmi, *Kitâbu’s-Saydana fi’t-Tıbb*, çev. Esin Kâhya, Ankara, 2011.
- Buzurg b. Şehriyâr Râmhürmüzî, *’Acâibü’l-Hind*, çev. Can Ceylan, İstanbul, 2009.

Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması

- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Evtân ve'l-Büldân*, çev. Abdulhalık Bakır, “Yurtlar ve Ülkeler”, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 2* içerisinde, s. 203-231 arasında), Ankara, 2008.

- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayevân I-VII*, thk. Abdusselam M. Harun, Kahire (Mektebetu Mustafa el-Babi el-Halebi), 1938-47.

- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *et-Tebassur bi't-Ticâre*, çev. M. Mahfuz Söylemez, “Câhız'ın et-Tebessur bi't-Ticâre Adlı Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, s. 305-331, Ankara, 2001.

- Chau Ju-Kua, *Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, trans. from the Chinese and annotated by F. Hirth - W. W. Rockhill, St. Petersburg, 1911.

- Chittick, Neville, “East African with the Orient”, *Islam and the Trade of Asia*, A Colloquium, ed. D. S. Richards, s. 97-104, Oxford, 1970.

- el-Cünhânî, el-Habîb, “İslam'ın ilk Asrında Dünya Ticaretinin Canlanmasında Umman'ın Rolü”, çev. Abdulhalık Bakır, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 1* içerisinde, s. 681-701 arasında), Ankara, 2008.

- ed-Dımaşkî, Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali, *el-İşâre ilâ Mehâsini't-Ticâre*, çev. Abdulhalık Bakır, “Ticaretin Güzelliklerine İşaret”, (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler - 1* içerisinde, s. 473-540 arasında), Ankara, 2008.

- Ebu Dülef, Mi'sar b. Mühelhil Hazrecî Yenbuî, *Rihle*, haz. Serdar Gündoğdu, *Ebu Dülef'in İran Seyahatnamesinin Tercümesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2013.

- Ebu'l-Fidâ, el-Mâlik b. Muayyed İmâdeddîn, *Takvîmu'l-Buldân*, nşr. M. Reinaud - Baron M. Guckin, Paris, 1840.

- Fischel, Walter J., “The Spice Trade in Mamluk Egypt”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Volume: I, s. 157-174, Leiden, 1958.

- Gerdîzî, Ebu Said Abdulhay b. ed-Dahhâk, *Zeynü'l-Ahbâr*, haz. Öznur Alkan, *Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Gaziantep, 2014.

- Gırnatî, Ebu Hamîd Muhammed b. Abdurrahim, *el-Mu'rib an Ba'zı 'Acâibi'l-Mağrib*, haz. Seher Arslan, *el-Gırnatî'nin el-Mu'rib Adlı Eserinin*

Çevirisi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Gaziantep, 2014.

- Gırnatî, Ebu Hamîd Muhammed b. Abdurrahim, *Tuhfetu'l-Elbâb ve Nuhbetu'l-A'câb*, haz. Fatih Sabuncu, *Gırnatî Seyahatnamesi*, İstanbul, 2011.

- Goitein, Shelomo D., *A Mediterranean Society I, Economic Foundations*, Berkeley, 1967.

- Goitein, Shelomo D., *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1968.

- Goitein, Shelomo D., *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş - E. Buket Sağlam, İstanbul, 2011.

- Grohmann, A., "Yemen", *MEB İA*, C: XIII, s. 372-373, Eskişehir, 2001.

- Hamdullah Müstevfî el-Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, haz. Muharrem Hamza, *Hamdullah Müstevfî ve Eseri Nuzhetu'l-Kulûb*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Van, 2008.

- el-Hemdânî, İbnu'l-Haik Hasan b. Ahmed, *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, haz. David Heinrich Müller, ed. Fuat Sezgin, (*İslamic Geography* içerisinde), Frankfurt, 1993.

- Heyd, William, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975.

- el-Himyerî, Ebu Abdullah Muhammed, *Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, thk. İ. Abbas, Beirut, 1975.

- Hizmetli, Mustafa, *Tarihte Şehir ve Pazar*, Ankara, 2012.

- *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, haz. V. Minorsky, çev. Abdullah Duman - Murat Ağarı, İstanbul, 2008.

- İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr*, çev. A. Sait Aykut, *Seyahatname I-II*, İstanbul, 2004.

- İbn Bîbî, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, el-*Evâmîru'l-Alâiye fî Umûri'l-Alâiye* I-II, haz. Mürsel Öztürk, Ankara, 1996.

- İbn Butlân, *Risâletü Şira'i'r-Rakîk* (Risâle Câmî'a lî Fünûn Nâfi'a fî Şir'â er-Rakîk ve Taklîbi'l-Âbîd, çev. Abdulhalık Bakır, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması ile ilgili bir Risâle", (*Ortaçağ Tarihi Metinlerine Dair Çeviriler – I* içerisinde, s. 541-588 arasında), Ankara, 2008.

- İbn Cübeyr, *Rihletü'l-Kinanî*, çev. İsmail Güler, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara - Seyahatname*, İstanbul, 2008.

- İbn Garsiyye, Ebu Âmir Ahmed b. Garsiyye el-Beşkenşî, *Risâletü Ebî Âmir bi Garsiyye fi'ş-Şuubiyye*, (*Nevâdirü'l-Mahtûtât* – I içerisinde, s. 245-254 arasında), thk. Abdusselam M. Harun, Kahire (Mektebetü Mustafa el-Babi el-Halebi), 1972.
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed el-Bağdadî, *Sûretü'l-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, İstanbul, 2014.
- İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2008.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail İmâdü'd-dîn İbn Ömer ed-Dımişkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih* 1-14, haz. Mehmet Keskin, İstanbul, 1994.
- İbn Ruste, Ebu Ali Ahmed b. Ömer, *el-'Alaku'n-Nefise*, ed. Fuat Sezgin, (*Islamic Geography* içerisinde) Frankfurt, 1992.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih* I-X, çev. Ahmet Ağırakça, Abdulkerim Özaydın ve diğ., red. M. Tulun, İstanbul, 2008.
- İbnü'l-Fakih, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedanî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hâdi, Beirut (Âlemü'l-Kütüb), 1996.
- İbnü'l-Mücâvir, Ebu'l-Feth Cemâleddîn Yusuf b. Yakub, *Târihü'l-Mustabsır*, neşr. Oscar Löfgren, Leiden (E. J. Brill), 1954.
- İdrisî, Ebu Abdullah Muhammed et-Tâlî, *Nüzhetü'l-Müştak fi İhtirâki'l-Âfâk* I-II, Kahire, 1994.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, çev. Murat Ağarı, *Ülkelerin Yolları*, İstanbul, 2015.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Ali, *Subh'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ* I-XIV, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Beirut (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), 1987.
- Kazvîni, Ebu Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed, *Âcâibu'l-Mahlûkât ve Garâibu'l-Mevcûdâd*, Beirut (Dâru'ş-Şarki'l-Arabî), t.y.
- Kazvîni, Ebu Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beirut (Dâru Sadr), t.y.
- *Kitâbu'l-Hiyal fi'l-Hurûb ve Fethu'l-Medâin ve Hifzu'd-Durûb*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi nr. 1884.
- Kudame b. Cafer el-Bağdadî, *Kitâbu'l-Harâc ve Sinaatü'l-Kitâbe*, thk. Muhammed H. Zebidi, Bağdat (İntişaratu Dâru'r-reşîd), 1981.
- Lombart, Maurice, *İslamın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 2002.

- Lopez, Robert Sabatino - Irwing W. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York, 1990.
- Makdîsî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, çev. Ahsen Batur, *İslam Coğrafyası*, İstanbul, 2015.
- Marko Polo *Seyahatnamesi* I-II, haz. Filiz Doküman, İstanbul, t.y.
- Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, 1972.
- el-Mekkî, Ebu Talib Muhammed b. Ali el-Harîsî el-Acemî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vâsf-ı Tarîkı'l-Murîd ilâ Makâmı't-Tevhîd* I-IV, çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi, *Kalplerin Azığı*, İstanbul, 2014.
- Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2005.
- Mez, Adam, *İslam'ın Rönesansı: Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2014.
- Middleton, John, *The World of the Swahili*, New Haven (Yale Univ. Press), 1992.
- Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul, 1950.
- el-Ömerî, Ebu'l-Abbas Şihâbeddîn Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, III. cildin ilgili kısmını çeviren: Ahsen Batur, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, İstanbul, 2014.
- Özdal, Ahmet N., *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2016.
- Özdal, Ahmet N., "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları – Bir Taslak", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: I, S: I, s. 73-95, İstanbul (Marmara Üniversitesi Yayınları), Bahar-2014.
- Özdal, Ahmet, *Türklerin Savaş Sanatı: Aldatıcı Taktikler, Farklılaşan Stratejiler*, İstanbul, 2008.
- Sâdî-i Şirazî, *Bostan & Gülistan*, çev. Yakub Kenan Necefzâde, İstanbul, 2000.
- Sâlih, Subhî, *İslam Kurumları*, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, 1999.
- Sédillot, René, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, çev. Esat Mermi Erendor, Ankara, 2005.
- Serjeant, Robert Bertram, "The Ports of Aden and Shihr", *Studies in Arabian History and Civilisation*, London, 1981.
- Süleyman et-Tâcir, *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*, (Ebu Zeyd el-Hasan b. Yezîd es-Sirâfî'nin Zeyli ile birlikte), çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2012.

Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması

- Tomar, Cengiz, "Resûliler", *DİA*, C: XXXV, s. 1-2, İstanbul, 2008.
- Tomar, Cengiz, "Zebîd", *DİA*, C: XLIV, s. 165-167, İstanbul, 2013.
- Tuledalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001.
- Utku, Nihal Şahin, *Kızıldeniz – Çöl, Gemi ve Tacir*, İstanbul, 2012.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb, *Kitâbü'l-Buldân*, çev. Murat Ağarı, *Ülkeler Kitabı*, İstanbul, 2002.
- Yâkut el-Hamevî, Ebu Abdullah Şehâbeddîn, *Mücemü'l-Buldân* I-V, thk. Ferîd Abdulazîz Cundî, Beirut (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), t.y.